

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Навчально-науковий інститут «Українська інженерно-педагогічна академія»
Кафедра педагогіки, методики та менеджменту освіти

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

магістра

на тему

«Формування громадянської компетентності майбутнього викладача в процесі професійної підготовки (на прикладі КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» ХОР)»

(тема кваліфікаційної роботи)

Виконав: студент 2 курсу, групи ЗМП-ОПН 23-1мг
спеціальності: 011 Освітні, педагогічні науки

(код і найменування спеціальності)

_____/ Сергій РАКУТА
(підпис) (ім'я та прізвище)

Керівник ____/ Наталія КОРОЛЬОВА
(підпис) (ім'я та прізвище)

Рецензент ____/ Тетяна ПОПОВА
(підпис) (ім'я та прізвище)

«До захисту допущено»

В.о.завідувач кафедри ____/ Наталія БРЮХАНОВА
(підпис) (ім'я та прізвище)

Нормоконтроль ____/ Наталія БОЖКО
(підпис) (ім'я та прізвище)

Секретар ЕК ____/ Наталія МУРИНОВИЧ
(підпис) (ім'я та прізвище)

Харків – 2024 рік

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Навчально-науковий інститут «Українська інженерно-педагогічна академія»
Кафедра педагогіки, методики та менеджменту освіти
Рівень вищої освіти другий (магістерський)
Спеціальність 011 Освітні, педагогічні науки
Освітньо-професійна програма «Освітні, педагогічні науки»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри
_____Наталія БРЮХАНОВА
(підпис, ініціали, прізвище)

“27” вересня 2024 року

З А В Д А Н Н Я
на кваліфікаційну роботу
другого (магістерського) рівня вищої освіти

студента _____Ракути Сергія Григоровича_____

1. Тема: «Формування громадянської компетентності майбутнього викладача в процесі професійної підготовки (на прикладі КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» ХОР)»

затверджена наказом по академії № 4801-5/3346 від «12» жовтня 2024 р.

2. Термін здачі закінченої роботи «27» листопада 2024 р.

3. Вихідні дані до роботи/проєкту: Об'єкт дослідження – професійна підготовка майбутніх викладачів у закладах вищої освіти.

Предмет дослідження – модель формування громадянськості майбутнього викладача під час навчання у закладі вищої освіти.

Мета дослідження теоретичне обґрунтування й експериментальна перевірка моделі формування громадянськості майбутніх викладачів в процесі їхньої професійної підготовки.

Завдання дослідження:

1. На основі аналізу філософської, психолого-педагогічної літератури теоретично обґрунтувати необхідність формування у майбутніх учителів гуманітарного профілю громадянськості як важливої професійно значущої якості.

2. Дослідити стан сформованості громадянськості як важливої професій значущої якості у студентів ХГПА.

3. Розробити й експериментально перевірити структурно-функціональну модель формування громадянськості майбутніх викладачів та педагогічні умови забезпечення цього процесу.

4. Зміст роботи/проекту (перелік питань, які належить розробити):
розробка моделі формування громадянськості майбутніх викладачів в процесі їхньої професійної підготовки

5. Перелік графічного матеріалу (презентаційний матеріал):
презентація доповіді за результатами дослідження з використанням комп'ютерної презентаційної програми Power point

6. Дата видачі завдання «27» вересня 2024 р.

Керівник

_____ Наталія КОРОЛЬОВА
 (підпис) (ім'я, прізвище)

Завдання прийняв до виконання

_____ Сергій РАКУТА
 (підпис) (ім'я, прізвище)

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН-ГРАФІК виконання кваліфікаційної роботи

№ з/п	Назва етапів роботи та питань, які мають бути розроблені відповідно до завдання	Термін виконання	Позначки керівника про виконання завдань
1	На основі аналізу філософської, психолого-педагогічної літератури теоретично обґрунтувати необхідність формування у майбутніх учителів гуманітарного профілю громадянськості як важливої професійно значущої якості.	15.10.2024	виконано
2	Дослідити стан сформованості громадянськості як важливої професійно значущої якості у студентів ХГПА.	30.10.2024	виконано
3	Розробити й експериментально перевірити структурно-функціональну модель формування громадянськості майбутніх викладачів та педагогічні умови забезпечення цього процесу	15.11.2024	виконано

Студент

(підпис)

_____ Сергій РАКУТА

(ім'я, прізвище)

Нормоконтроль

(підпис)

_____ Наталія БОЖКО

(ім'я, прізвище)

РЕФЕРАТ

Магістерська кваліфікаційна робота містить: 127 сторінки, 2 малюнка, 6 таблиць, 110 джерел.

Об'єкт дослідження – професійна підготовка майбутніх викладачів в закладах вищої освіти.

Предмет дослідження – модель формування громадянськості майбутнього викладача під час навчання у закладі вищої освіти.

Мета дослідження теоретичне обґрунтування й експериментальна перевірка моделі формування громадянськості майбутнього викладача в процесі їхньої професійної підготовки.

Завдання дослідження: На основі аналізу філософської, психолого-педагогічної літератури теоретично обґрунтувати необхідність формування у майбутніх учителів гуманітарного профілю громадянськості як важливої професійно значущої якості. Дослідити стан сформованості громадянськості як важливої професійно значущої якості у студентів ХГПА. Розробити й експериментально перевірити структурно-функціональну модель формування громадянськості майбутнього викладача та педагогічні умови забезпечення цього процесу.

Методи дослідження: Для досягнення мети та розв'язання поставлених завдань застосовувалися такі методи дослідження: теоретичні: аналіз філософської, соціологічної й педагогічної наукової літератури з проблем формування громадянськості; емпіричні – діагностичні (спостереження, опитування, бесіди, дискусії, тестування, анкетування, вивчення документації) обсерваційні - цілеспрямоване спостереження в процесі формувального експерименту; кількісний та якісний аналіз – на етапі узагальнення отриманих результатів.

Ключові слова: громадянськість, сформованість громадянськості майбутнього викладача гуманітарного профілю, вищий навчальний заклад.

ABSTRACT

Qualifications Master's work includes: 127 pages, 2 figure, 6 tables, 110 sources.

Object of study - training teachers in higher education institutions.

Subject of research - a model of civic future teachers while studying at university.

The purpose of the study theoretical study and experimental verification of citizenship model of future teachers during their training.

Research objectives: The analysis of philosophical, psychological and educational literature theoretically justify the need for the formation of future teachers of humanities citizenship as an important professionally significant qualities. Investigate the condition of formation of citizenship as an important professionally significant qualities in students HHPA. Develop and experimentally test the structural and functional model of citizenship of future teachers and pedagogical conditions for this process.

Methods: To achieve goals and solve the tasks used the following methods: theory: an analysis of philosophical, sociological and educational research literature on the formation of citizenship; empirical - diagnostic (observation, interviews, conversations, discussions, tests, questionnaires, review documentation) observational - targeted surveillance in the process of forming experiment, quantitative and qualitative analysis - at the stage of generalization of the results.

Keywords: citizenship, citizenship formation of future teachers of humanities, university.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ 1. ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОСТІ МАЙБУТНЬОГО ВИКЛАДАЧА ГУМАНІТАРНОГО ПРОФІЛЮ ЯК НАУКОВО- ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА	12
1.1. Культурно-історичні передумови формування громадянськості викладача	12
1.2. Сутність громадянськості як професійно значущої якості викладача	28
1.3. Характеристика існуючої практики формування громадянськості майбутніх викладачів гуманітарного профілю у закладі вищої освіти	33
Висновки до розділу 1.....	43
РОЗДІЛ 2. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОСТІ МАЙБУТНІХ ВИКЛАДАЧІВ ГУМАНІТАРНОГО ПРОФІЛЮ У ХГПА.....	46
2.1. Концепція формування громадянськості як професійно значущої якості майбутнього викладача гуманітарного профілю у ХГПА	46
2.2. Дослідна модель формування громадянськості майбутнього викладача під час навчання у закладі вищої освіти	56
Висновки до розділу 2	65
РОЗДІЛ 3. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА МОДЕЛІ ТА ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОСТІ МАЙБУТНЬОГО ВИКЛАДАЧА ГУМАНІТАРНОГО ПРОФІЛЮ У НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ .	67
3.1. Організація експериментальної роботи.....	67
3.2. Громадянська спрямованість професійної підготовки майбутніх учителів у ХГПА.....	72
3.3. Аналіз результатів дослідно-експериментальної роботи.....	78
Висновки до розділу 3	98
ВИСНОВКИ.....	100
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	102
ДОДАТКИ.....	110

ВСТУП

Актуальність теми. Формування громадянського суспільства та побудову правової демократичної держави визначено стратегічною метою соціального розвитку нашої країни.

Досвід, нагромаджений українським суспільством, свідчить про те, що для сталого демократичного поступу недостатнім є прийняття демократичних законів, проголошення демократичних виборів та громадянських свобод. Запорукою стабільності демократичних перетворень в Україні є високий рівень громадянськості та соціальної активності громадян.

Тому одним з перспективних напрямків, у якому має рухатися суспільство, є підготовка в навчальних закладах фахівців, здатних до інноваційних перетворень у розбудові громадянського суспільства, оновлення життєвої позиції, розв'язання цілого комплексу правових, культурно-просвітницьких і педагогічних проблем, пов'язаних з формуванням у молоді таких якостей і людських почуттів, які б спонукали особистість до громадянських дій і вчинків, формували відчуття особистої належності до рідної землі, держави, сім'ї, роду, способів життя, традицій, звичаїв, відповідальності за їх збереження та примноження.

Відтак професійна освіта має наповнюватись особливим громадянським смислом і змістом: підготовкою майбутніх фахівців до суспільного діалогу між громадянами різних політичних уподобань та регіонів, представників суспільства і влади щодо подальшого розвитку демократичного суспільства та демократичної освіти, до діалогу високо компетентних професіоналів, які самі ініціюють реальні справи щодо розбудови громадянського суспільства.

Сьогодні стало очевидним, що жити в громадянському суспільстві – це відповідальна справа кожної людини. Маючи особисті потреби, слід визнавати і враховувати потреби інших, приймати істотні відмінності їхнього способу життя, мати розвинену потребу розуміти їхню мову, вміти знаходити

порозуміння та кооперуватися з іншими людьми задля досягнення спільної мети. Освітні заклади - найактивніші провідники і втілювачі ідеї формування громадянськості. Вони покликані навчати майбутніх спеціалістів толерантності, терпимості до інших поглядів, співпраці один з одним, формувати і розвивати почуття приналежності особи до суспільства, в якому вона живе, готувати молоду людину до відповідального громадянства, активної участі в політичному житті держави, свідомого впливу на суспільно-політичні процеси. Вагомий внесок в обґрунтування саме такого підходу до актуальності проблеми формування у майбутніх учителів громадянськості, національної самосвідомості, патріотизму, висвітлення сутності громадянськості, психолого-педагогічних та народознавчих основ її розвитку вносять праці І. Беха, А. Бойко, М.Боришевського, М.Васильєвої, В.Гриньової, М.Задерихіної, І.Зязюна, П.Ігнатенка, А.Капської, Л.Крицької, О.Савченко, В.Сухомлинського, А.Сущенка, Г.Філіпчука, К.Чорної, Г.Шевченко та ін.

В останнє десятиліття з'явилися окремі наукові праці, в яких безпосередньо висвітлено питання громадянськості викладача та її формування (О.Гевко, Т.Демиденко, Т.Дем'янук, С.Литвиненко, В.Радул, О.Савченко, В.Семиченко, Г.Троцько та ін.). Їх аналіз дає підстави стверджувати, що достатньо глибоко розроблено тільки окремі її аспекти. Відсутні наукові праці, в яких визначено й науково обґрунтовано психолого-педагогічні умови, що забезпечують успішне формування громадянськості майбутніх учителів гуманітарного циклу.

Отже, реалії розвитку громадянського суспільства й європейської освітньої інтеграції, наявність суперечностей у підготовці викладачів до нових умов життєдіяльності, необхідність теоретичного осмислення цих проблем, відсутність науково обґрунтованого підходу до формування громадянськості як найважливішої професійної якості майбутніх учителів зумовили вибір теми дослідження.

Об'єкт дослідження – професійна підготовка майбутніх викладачів у закладах вищої освіти.

Предмет дослідження – модель формування громадянськості майбутнього викладача під час навчання у закладі вищої освіти.

Мета дослідження теоретичне обґрунтування й експериментальна перевірка моделі формування громадянськості майбутніх викладачів в процесі їхньої професійної підготовки.

Завдання дослідження:

1. На основі аналізу філософської, психолого-педагогічної літератури теоретично обґрунтувати необхідність формування у майбутніх учителів гуманітарного профілю громадянськості як важливої професійно значущої якості.

2. Дослідити стан сформованості громадянськості як важливої професійно значущої якості у студентів ХГПА.

3. Розробити й експериментально перевірити структурно-функціональну модель формування громадянськості майбутніх викладачів та педагогічні умови забезпечення цього процесу.

Гіпотеза дослідження: формування громадянськості майбутніх учителів гуманітарного профілю у процесі їхньої професійної підготовки буде успішним за таких умов:

- спрямування методів і форм професійної підготовки на формування складових компонентів громадянськості: мотиваційно-ціннісного, емоційно-чуттєвого, когнітивного, діяльнісно-поведінкового та рефлексивного;
- пробудження у майбутніх учителів інтересу до саморозвитку громадянськості як необхідної професійно значущої якості.

Методи дослідження: Для досягнення мети та розв'язання поставлених завдань застосовувалися такі методи дослідження: *теоретичні*: аналіз філософської, соціологічної й педагогічної наукової літератури з проблем формування громадянськості для зіставлення та порівняння різних поглядів,

з'ясування теоретичних підходів науковців до визначення ролі громадянськості в професійно-педагогічній підготовці майбутніх учителів та на етапі визначення об'єкта, предмета, мети, гіпотези завдань дослідження; історико-логічний – під час дослідження теоретичних основ проблеми; теоретичне моделювання – з метою розробки структурно-процесуальної моделі формування громадянськості як професійно значущої якості майбутнього викладача; *емпіричні* – діагностичні (спостереження, опитування, бесіди, дискусії, тестування, анкетування, вивчення документації) на пошуковому й констатувальному етапах - для вивчення готовності викладачів вищих навчальних закладів до формування у майбутніх учителів громадянськості як професійно значущої якості, вивчення досвіду формування громадянськості майбутніх викладачів у вищих навчальних закладах України; *обсерваційні* - цілеспрямоване спостереження в процесі формувального експерименту; кількісний та якісний аналіз – на етапі узагальнення отриманих результатів.

Наукова новизна та теоретична значущість одержаних результатів дослідження полягають у тому, що:

- визначено й експериментально перевірено педагогічні умови формування громадянськості майбутніх учителів гуманітарного профілю, побудовано структурно-функціональну модель та розроблено методику формування громадянськості як важливої професійно значущої якості майбутнього викладача гуманітарного профілю у процесі професійної підготовки у вищому навчальному закладі;
- подальшого розвитку набуло визначення сутності громадянськості викладача, яку розглянуто як інтегративну професійну якість, що поєднує в собі професійну, морально-духовну та правову культуру і виражається в почутті національної свідомості та власної гідності, відповідальності, дисциплінованості, толерантності, педагогічній готовності до формування таких якостей у студентів;

- уточнено критерії та показники сформованості громадянськості у майбутніх учителів гуманітарного профілю.

Структура магістерської роботи: робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел, додатків.

РОЗДІЛ 1

ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОСТІ МАЙБУТНЬОГО ВИКЛАДАЧА ГУМАНІТАРНОГО ПРОФІЛЮ ЯК НАУКОВО- ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

1.1. Культурно-історичні передумови формування громадянськості викладача

У Державній програмі „Викладач” відзначається, що завдяки діяльності педагога реалізується державна політика у створенні духовного потенціалу нації, розвитку та примноженні культурної спадщини й формування людини майбутнього, яка б володіла моральними якостями [16]. Сьогодні якість підготовки викладачів за багатьма показниками не відповідає вимогам сучасної школи. Актуальною залишається підготовка фахівця, який не тільки матиме відповідну професійну підготовку, але й володітиме важливими особистісними характеристиками.

З огляду на це виняткового значення набувають дослідження сутності, структури, змісту та функцій моральних цінностей, виявлення механізмів та умов їх ефективного формування.

Проблемі цінностей велику увагу приділяли представники філософії ХХ ст. (О.Дробницький, В.Тугаринов та ін.). В.Оссовський, зокрема, вважає, що цінності – об’єктивні риси, які притаманні предметам та ідеям, а не властивостям суб’єкта, що їх оцінює. Учений виділяє два аспекти функціонування цінностей – цінність як елемент культури та цінність як об’єкт зацікавлення [18; 78].

У філософських працях І.Огієнка цінність розглядається як поняття, що виражає позитивну значимість природних, соціальних духовних явищ для існування та розвитку суспільства, для потреб і діяльності кожної людини [44].

В.Тугаринов найголовнішими цінностями визначає людину, її щастя та життя. Зокрема, цінності розуміються філософом як явища (або сторони, якості явищ) природи та суспільства, корисні, необхідні людям історично визначеного суспільства як дійсність, цілі, ідеали. Тому цінністю може вважатися не тільки те, що існує, але й те, що потрібно ще здійснити [78].

На думку А.Г.Здравомислова, цінності – це особливі продукти духовної діяльності людини, під час якої певним чином перетворюються та демонструються соціальні якості людей. Для дослідника у цінностях набуває важливості міра вираження духовного багатства людини [21].

В.А.Василенко розглядає категорію цінності з позиції відношення до неї суб'єкта. Особливість категорії цінність полягає в тому, що цінність одночасно є і предметом, і відношенням до цього предмета, що дозволяє розглядати це явище не тільки з точки зору філософії, але й педагогіки та психології [9].

Отже, проведений контент-аналіз філософської літератури дає можливість розглядати цінність як явище:

- детерміноване законами природи,
- підпорядковане державі як найвищій меті,
- належне (те, що має бути) і те, що приносить людині задоволення,
- об'єктивне, але реалізоване в людині,
- те, що слугує цілям, які стоять перед людиною в реальних умовах,
- незалежні одна від одної якості особистості, а згодом – як:
- елемент свідомості,
- особливі продукти духовної діяльності людини,
- явища природи та суспільства, корисні, необхідні людям в ролі дійсності, цілей, ідеалів тощо.

У соціології цінності виступають інструментами соціального регулювання, тією проміжною ланкою, яка пов'язує інтереси, потреби, світогляд людини з її конкретними ідеями, поведінкою. Терміном "цінність" позначається один із найсуттєвіших моментів практичної взаємодії людини з

навколишнім середовищем та іншими людьми. Якісні й кількісні характеристики цінності залежать від внутрішніх властивостей її носія та від потреб і прагнень суспільної людини, яка сама є ціннісним суб'єктом. На основі соціологічних досліджень виділяються цінності-норми, цінності-ідеали, цінності-цілі (термінальні), цінності-засоби (інструментальні), цінності-нормативи, цінності-регулятори [86].

Як уже зазначено, проблема цінностей була предметом розгляду також у психологічній літературі. З кінця XIX століття з'являються ідеї представників певних психологічних філософських течій, які повністю відмовилися від загальнолюдських (моральних) цінностей [15]. Совість, чесність, гуманність, людяність, доброта, чуйність почали оголошуватися функцією. „Теорія навчання”, яка виникла відразу ж із гучними дослідженнями І.П.Павлова, висунула ряд ідей та дослідів для вироблення у людей необхідних поведінкових реакцій на певні психологічні та соціальні стимули.

Психологічна інтерпретація цінностей була розроблена та деталізована в працях Ф.Брентано, А.Мейнонга, К.Енерфельса, Р.Перрі. Вони трактували цінність як психічний феномен, незалежний від об'єктивних умов і факторів діяльності людини та стверджували, що цінність є і суб'єктивною, й індивідуальною характеристикою, яка обмежена емоційно-вольовою активністю абстрактного індивіда [14; 22].

Це дало поштовх для розвитку різних феноменологічних концепцій цінності.

Так, А.В.Петровський визначає цінність як поняття, за допомогою якого характеризується соціально-історичне значення для суспільства та особистісний смисл певних явищ дійсності для індивіда. Цінності виступають важливим фактором соціальної регуляції поведінки особистості та взаємовідносин людей [45].

На думку О.М. Леонтьєва, поняття цінність співвідноситься з суспільними ідеалами, реальними втіленнями ідеалів у дії та власне мотивами особистості, які стимулюють втілення ідеалів у поведінці та діяльності [34].

Важливим є питання функцій цінностей у суспільстві та діяльності особистості. Зокрема, психологи Л.І.Божович, О.А.Леонтьєв, С.Л.Рубінштейн та ін. вважають, що основною функцією цінностей є регуляція поведінки [7; 34; 65].

С.Л.Рубінштейн зробив висновок, що під час життя відбуваються переоцінки цінностей, і це є закономірним результатом діалектики життя людини, перебудови її взаємостосунків з світом та з іншими людьми. На його думку, через зміну внутрішніх умов відбувається актуалізація цінностей. Конкретний аналіз конкретної ситуації виявляє динаміку включення та відновлення різноманітних цінностей [65].

Проведений контент-аналіз психологічної літератури дозволив зробити висновок, що цінності становлять синтез:

- знань (інтелектуальний компонент);
- почуттів (емоційний компонент);
- прагнень (мотиваційний компонент);
- регулятивного компонента.

Цінності сприяють не тільки розумінню смислу та цілей життя, але й складають загальну основу для самоутвердження індивіда як творчої особистості, визначають життєву позицію до всіх сторін суспільного життя.

Особливістю педагогічного підходу до вивчення ціннісної проблематики є те, що цінності розглядаються крізь призму особистісного ставлення суб'єкта до навколишньої дійсності та особливостей орієнтації в ній.

Цінності – це синтез знань, почуттів, потягів і дій, що посідають важливе місце в загальній структурі особистості і сприяють визначенню життєвих позицій особистості [5; 7; 17].

Г.Я.Жирська у своєму дослідженні виділила цінності як явища моральної свідомості, відношення, принципи, норми, ідеали, які сприяють моральному розвитку особистості, суспільства; виявлення функціональної ролі моральних цінностей (конкретно-історичні орієнтири діяльності людей, цілі або орієнтири моральних відносин, дій та поведінки); зведення моральних цінностей до психологічних явищ (усе те, що викликає моральне задоволення людини) [20].

На основі праць та досліджень Л.І.Божович, О.Г.Дробницького, А.Г.Здравомислова, О.А.Леонтьєва, С.Л.Рубінштейна, В.П.Тугаринова та ін. визначився категоріальний апарат теорії цінностей, який включає поняття: „цінність”, „ціннісне відношення”, „оцінка”, „ціннісне ставлення”, „ціннісна орієнтація”, „ціннісна позиція”, „ціннісна норма” та ін. [7; 18; 21; 34; 65; 78].

Важливим у вивченні проблеми цінностей є поняття „ціннісні орієнтації”.

Ціннісні орієнтації - результат інтеріоризації цінностей особистістю. Наводимо трактування поняття ціннісних орієнтацій ученими-психологами та педагогами [29].

Таблиця 1.1

Психолого-педагогічний підхід до трактування поняття ціннісних орієнтацій

Автор	Сутність поняття ціннісних орієнтацій
1	2
В.Г.Ананьєв	Ціннісні орієнтації - основний структурний компонент моральної свідомості та поведінки особистості, компонент, у якому об'єднуються різні характеристики особистості [3].
І.Д.Бех, А.Й.Капська	Мотиви та стимули усіх видів та форм поведінки суб'єктів моральності органічно об'єднуються у ціннісні орієнтації, орієнтують на усвідомлення та створення найбільш важливих цінностей, які сприятимуть розвитку особистості та її удосконаленню [5; 25].
Г.Г.Ващенко	Зводить ціннісні орієнтації до соціальної установки, як до цілісної системи знань [10].
Г.Г.Ващенко	Зводить ціннісні орієнтації до соціальної установки, як до цілісної системи знань [10].
Н.В.Кузьміна	Ціннісні орієнтації визначають власну, неповторну позицію особистості у суспільстві, у взаємовідносинах з іншими людьми, визначають поведінку та ставлення до оточуючого світу [32].

Продовження табл.1.1

1	2
Є.С.Кузьмін	Відношення, атитюди [31].
О.А.Леонт'єв, В.В.Зейгарник	Як цінності особистості [22; 34].
В.Н. М'ясищев	Цілісна система свідомих відношень особистості до суспільства, групи, праці, самої себе [38].
О.Д.Научитель	Поняття, яке відображає позитивну чи негативну значимість для особистості предметів чи явищ соціальної дійсності [41].
А.В.Петровський	Виражає внутрішню основу ставлення людини до різних цінностей морального, матеріального і політичного порядку [45].
С.Л.Рубінштейн	Як вираз небайдужості людини до оточення, значущості різних аспектів світу [65].
Д.К.Узнадзе	Як фіксовані установки [79]
В.А.Ядов	Різновид соціальних установок або інтересів [98].

Всі орієнтації є частиною людської життєдіяльності, і панівна роль якоїсь однієї залежить від особливостей тієї культури, в якій живе людина. Їх усталеність характеризує зрілість особистості.

Таким чином, ціннісні орієнтації - це своєрідний орієнтир та відповідний регулятор поведінки й діяльності людини у предметній та соціальній дійсності. А особистість орієнтується на ті цінності, які найбільше їй потрібні в цей час і в перспективі, та відповідають її бажанням.

У своєму дослідженні ми спираємося на погляди представників діяльнісного підходу І.Д.Беха, Л.С.Виготського, О.А.Леонтьєва, В.О.Сластьоніна, О.Я.Савченко, В.А.Семиченко та інших, які вважають, що педагогічна діяльність не тільки розвиває відповідні професійні здібності, вміння і навички, але й впливає на процес формування цінностей.

Оскільки особистість майбутнього викладача зазнає не тільки формувального впливу зовнішнього середовища, а й різноманітності цілеспрямованих виховних дій, то відповідно змінюється і психічна структура

моральних цінностей, що відповідним чином відображається у діяльності й поведінці.

Педагогічну діяльність розглядаємо як пізнавальну, професійно-творчу, морально-практичну.

Пізнавальна діяльність – ситуація (процес), при якому суб'єкт отримує інформацію про об'єкт, який може виступати природою, суспільством, людиною чи особистістю. Пізнання може бути як практичним, невідривним від практичної діяльності, таким, яке зберігає свої результати у свідомості людей у вигляді їх практичного досвіду, так і науковим [6, с. 53]. Пізнавальний інтерес до власної діяльності пояснюється потребою особистості в самоствердженні, самовдосконаленні в процесі суспільної діяльності та спілкування.

Самопізнання виступає одним із засобів розвитку моральності особистості, дозволяє отримати знання про себе самого, свої моральні потреби, обов'язки, права та поведінку. Принципове обмеження пізнавальних можливостей людини щодо самої себе веде до викривлення життєвих функцій самосвідомості, неможливості усвідомлення того, що вона думає, відчуває, робить [13, с. 48]. Моральне самопізнання можливе лише через спілкування в процесі моральної діяльності, через самоспостереження, рефлексію, інтуїцію [13, с. 53].

Якщо безпосередньою умовою істинного морального знання людини стає власна діяльність, то непрямим показником достовірності самопізнання може бути неодноразове співпадання самохарактеристики з думкою оточення [6, с. 55].

Включення особистості у професію, введення у професійну діяльність передбачає оволодіння теоретичними знаннями, найпослідовніше це може бути досягнуто в ситуації практичної дії. Тому професійно-творча діяльність сприяє підвищенню мотивації до праці, розвитку інтелекту, максимальному розкритті здібностей студента [6, с. 45]. Розвиток духовних і моральних сил означає

формування конструктивних здібностей, вільне вираження свого „Я” [6]. Реалізація цього фактора залежить від трьох умов:

- вивчення й аналізу інтересів та потреб студентів;
- включення до таких видів діяльності, які найбільше відповідають здібностям студентів;
- забезпечення вільного вибору видів і форм діяльності [13, с. 43].

Отже, від розмаїття цінностей учителя, що визначає його неповторність і унікальність, його аксіологічне „Я”, залежить ефективний і цілеспрямований відбір нових цінностей, їх перехід у мотиви поведінки й діяльності як самого викладача, так і його вихованців. Формування моральних цінностей особистості має бути тісно пов’язане з процесами розвитку суспільства. Необхідно враховувати соціально-культурні реалії, які впливають на виховання (не тільки негативні, а й позитивні). Врахування складних умов формування моральних цінностей у молодіжному середовищі дасть можливість запобігти декларативному характеру прищеплення моральних цінностей серед молоді.

Проблема громадянської активності викладача своїм корінням сягає в сиву давнину.

Історично склалося так, що дії викладача, його призначення завжди належали до галузі розумної й свідомої діяльності. Саме поняття “педагог” є витвір історії. Період до найдавніших часів до XVII ст. як початковий етап становлення педагогіки, пов’язаний не тільки з осмисленням і формуванням педагогічної думки щодо призначення і ролі викладача в житті суспільства. Педагоги, філософи, психологи шукали розв’язання проблеми взаємодії викладача з державою та громадськістю. З тих пір і до сьогодення громадянське життя завжди впливало на педагогіку, на громадянськість учителя.

Немає сумніву, що громадянськість в усі часи відбивала ставлення того чи іншого народу до громадянського виховання. Чим досконаліша була думка суспільства про громадянськість, тим більше залежала від неї педагогічна діяльність викладача.

Протягом багатьох століть громадянська освіта розглядалася не тільки як напрям, але й як умова самого існування держав і народів. Занурення підростаючої людини в середовище того чи іншого суспільства, його стосунки, набуття досвіду громадянської поведінки, оволодіння рідною мовою на початкових етапах розвитку людства визначали й особливості педагогічної діяльності викладача, концепції виховання й навчання людини давнього світу й античності.

Не дивлячись на те, що про концепції педагогічної діяльності викладача в ті далекі часи мова не йшла, суспільна думка чітко нагадувала про те, що одного навчання замало. Нагадувалось про вплив учителя на громадську моральність і розумовий розвиток громадянства. Ставилось питання інколи навіть дуже категорично: навіщо викладач, який не впливає на громадянську свідомість людей?

“Навіщо зубрити історію Арістидів, Сократів, Катонів, якщо тільки від природного благородства чи неблагородства вдачі нашої залежатиме виконання чи невиконання нашого громадського обов’язку? Навіщо вивчати історію словесності, всю безліч наук, якщо це навчання не примусить нас полюбити ідею та істину більше, ніж гроші, карти та вино, і ставити духовні насолоди вище за тілесні, духовні якості вище за випадкові переваги?

Невже тільки для того, щоб виконати потрібну процедуру молодості, просидіти певні роки на шкільній лаві та дістати атестат в благополучному закінченні курсу. Але, в такому разі, навіщо вся ця витрата часу для набування тимчасових знань, потрібних тільки на екзамені і на що не потрібних у житті?” [102, с.13].

Цим ми хочемо сказати, що, як засвідчує практика й історична ретроспектива, і в сучасній освітянській діяльності учитель у формуванні громадянськості учнів відіграє порівняно незначну роль. Цей висновок має своє історичне коріння й своє пояснення. Щоб у цьому переконатись, звернемось до перших відомих згадок про викладача, які знаходимо у мислителів

Відродження, які створили систему світоглядних орієнтирів, започаткували гуманістичну педагогіку, утверджуючи велич людської особистості і віруючи в її безмежні можливості.

На думку мислителів епохи Відродження громадянськістю вважалось усе те, що розглядало людину найвищою цінністю.

Великий інтерес у зв'язку з цим викликають і зараз філософські пошуки шляхів досягнення гармонії в суспільстві, в якому формування громадянськості базується на справжній гуманній основі, на принципах, які надбані світовою цивілізацією.

Але існував та й існує дотепер другий, зовсім інший підхід до вирішення проблеми формування громадянськості. Він пов'язаний з абсолютизацією значення суспільних вимог, визначенням пріоритету загальних інтересів, цінностей над індивідуально-особистими. Такий підхід став основним принципом побудови класичної теорії освіти і форм її реалізації, передбачав суттєво інше (ніж гуманістичний) розуміння як світу в цілому, так і природи людини, сенсу її життя, а тому і діяльності викладача.

Соціальна практика засвідчила ганебність цього підходу уже тільки за те, що він залишив після себе авторитарну, дорослоцентристську систему освіти, яка зараз піддається нещадній критиці і розглядається як така, що не відповідає вимогам часу.

Немає сумніву, що авторитарна система, зокрема вищої педагогічної освіти, уповільнює процес формування громадянськості викладача, формування нового типу громадянського світогляду, розвиток його творчого потенціалу і цього явища неможна не помічати й ігнорувати в нових соціокультурних реаліях і ось чому.

Абсолютизація індивідуального над загальним є, вважають багато філософів, теж методологічною помилкою. Так, Семен Франк вважав, що і “безпідставна свобода веде до хаосу”, є “джерелом зла” [104].

Особливо це пов'язано з тим, що у більшості сучасних молодих людей в системі їхніх громадських цінностей на першому місці стоять ті їхні індивідуальні інтереси, які входять у суперечність з інтересами інших людей. Перш за все це стосується їхніх матеріальних потреб.

Філософ Е.Фромм називає цю тенденцію “синдромом без участі” [106]. Доказом тому є прояв сучасною молоддю соціального дармоїдства, що пояснюється недоліками громадянського виховання, існуючими індивідуалістичними та педоцентричними напрямками педагогіки і психології. Так яким же, у цьому зв'язку, має бути викладач, його громадянськість, які уроки з цього приводу може підказати історична спадщина? Як відбувалось становлення викладача як громадянина в різні історичні періоди?

Аналіз наукової літератури з досліджуваної проблеми дає підстави свідчити, що взаємини особистості й суспільства турбували представників філософії, педагогіки, психології (Платон, Арістотель, Златоуст, Х.Вівес, Ф.Рабле, Вітторіно да Фельтре, М.Монтень, Т.Кампанелла, Г.Сковорода, Д.Локк, Ш.Фур'є, Вільгельм Август Лай, Джон Дьюї, П.Блонський, А.Залужний, С.Моложавий, А.Макаренко), які по-різному підходили до співвідношення між суспільним та особистим, розглядаючи його в залежності від економічного розвитку суспільства й панівної ідеології в ту чи іншу формацію.

Для Давньої Греції був властивий принцип, що згодом став класичним: гармонійна людина є показником гармонійного суспільства.

Східні слов'яни (анти, роси (VI-VII ст. н.е.), які населяли територію від Карпат до Дону, великого значення надавали соціальним стосункам, у яких розвивалися родини. Виховувалася повага до людей, зокрема до старших, дбайливе ставлення до слабких і хворих, працьовитість, стійкість, витривалість.

З утворенням Київської держави виховання взаємин виходить за межі сімейних відносин на державний рівень.

Раннє Середньовіччя – прояв крайнього аскетизму щодо людських взаємин. Церква вважала за гріх не тільки людські стосунки з суспільством, а й людське щастя та радість.

Епоха Відродження висунула новий ідеал взаємин людей і суспільства, робився акцент на соціалізацію людини, на всебічну освіту особи за допомогою суспільства, на самовиховання.

У радянській психолого-педагогічній науці створення та формування дитячого колективу було проголошено першим завданням виховання, а особистість розглядалася не тільки як об'єкт впливу групової спільності, а і як свідомою людина з активною позицією.

Аналіз досліджень минулого та сучасності з проблеми особистості викладача [1,8,10,17,47,53,68,71,75,83,94,100] дає підстави стверджувати, що найбільш важливими якостями педагога завжди була і є висока духовно-моральна культура, інтелігентність, відповідальність за свою справу, високий професіоналізм, громадянськість та активність.

Учені різних епох зазначали той факт, що будь-який професіонал, а особливо викладач, повинен бути, насамперед, активним і свідомим громадянином своєї Батьківщини. За своїм соціально-психологічним механізмом громадянськість є особистісним утворенням, у якому органічно поєднуються почуття і свідомість, причетність педагога до життя, долі своєї Батьківщини. Осмислення вчителем своєї Вітчизни, певного соціального середовища, нації, громадянськість актуалізує в особистості педагога самосвідомість і відчуття свого злиття з ними і водночас відокремлює особистість від представників інших країн. Поняття громадянськості відображає найвищу і найсильнішу духовну силу, що зумовлює активну життєву позицію викладача.

Аналіз історико-педагогічної літератури дав підстави свідчити, що проблема особистості викладача взагалі та громадянський аспект, зокрема, привертала до себе увагу видатного українського просвітителя XVIII ст.

Григорія Сковороди. Видатний філософ вимагав створення власної вітчизняної системи освіти, подвижниками та провідниками якої були б істинно народні вчителі. В особі викладача Г.Сковорода особливо підкреслював значення духовно-моральних, громадянських якостей особистості, а найважливішим завданням педагогів уважав пробудження національної самосвідомості, прагнення до свободи та незалежності. Виховувати молоде покоління треба для служіння Вітчизні, суспільству, українському народу.

Глибоко розкрита громадянська місія викладача К.Ушинським. Учений підкреслював, що вчителем може бути не кожний. Для цього недостатньо одного бажання бути вчителем, ще треба відповідати певним вимогам. Учитель – це високодуховна, моральна особистість, людина з рідкісними особистісними якостями; людина-професіонал, яка вивчає педагогічну літературу, упродовж усього життя займається самовдосконаленням; людина, яка живе не тільки шкільними справами, а й інтересами суспільства, справами всього народу. Істинний учитель, зазначав К.Ушинський, повинен бути активним громадським діячем, брати участь у справах суспільства [102].

Історико-педагогічна спадщина початку ХХ ст., згідно з проведеним дослідженням, акцентує увагу на ідеї, що громадянськість особистості викладача ґрунтується на діяльнісній основі, виражається у високій життєвій активності на благо Батьківщини. Визнавалося, що головною умовою формування громадянськості викладача є національна самосвідомість, національна гідність.

Одним із найяскравіших прикладів пробудження громадянської совісті, честі, гідності став видатний вітчизняний педагог другої половини ХХ ст. В.Сухомлинський. Ідея громадянського виховання особистості, громадянськості викладача, побудована на міцних моральних засадах, є провідною у педагогічній спадщині вченого. Поняття “громадянськість” та “патріотизм” В.Сухомлинський наповнив глибоким моральним смислом, розглядаючи їх у єдності з іншими загальнолюдськими чеснотами: національною

самосвідомістю, свободою, гідністю особистості. “Виховати громадянина, – писав учений, – означає виховати справжню людину. Ідеал громадянина включає такі якості: соціальний оптимізм, уміння дорожити святинями як особистими цінностями та святинями свідомості та серця, розуміння сенсу життя; гармонійна єдність загальної та особистісної гідності; почуття обов’язку як стрижень етичної культури; усвідомлена громадянська позиція, що глибоко переживається. Бути справжньою людиною та громадянином – означає жити правильно, любити дітей, високо оберігати свою гідність патріота, громадянина, трудівника” [98, с.191].

Видатний педагог уважав, що громадянське начало є важливою ланкою моральності викладача. Кожний учитель повинен прагнути до формування стійкої ідейної серцевини особистості – громадянських поглядів, переконань, почуттів, поведінки, єдності слова та справи. Педагогу необхідно поєднувати високоморальну, професійну діяльність із громадянською активністю на благо Батьківщини. “Учителя, – писав В.Сухомлинський, – не випадково називають високим іменем народний. Його мудрість творить те складне, що прийнято називати наступністю поколінь” [100, с.96].

Аналіз праць В.Сухомлинського дав можливість визначити чинники громадянськості викладача:

- сприйняття особистістю своєї приналежності до суспільства;
- потреба особистості діяти відповідно до етичних норм суспільства;
- потреба до самовираження через суспільно значущі якості особистості;
- потреба бути всюди та в усьому людиною та громадянином [99].

Аналізуючи сучасну педагогічну літературу, ми дійшли висновку, що сучасні вітчизняні й зарубіжні науковці жваво цікавляться питаннями, що пов’язані з досліджуваною нами проблемою громадянськості. І це зрозуміло, бо у другій половині XX століття спостерігаються демократичні перетворення в багатьох країнах. Світовим співтовариством це сприймається як цілком

слушний, природовідповідний процес, як продовження духовного розвитку суспільства, людства, становлення нової людини – духовно розвиненої, відповідальної, вільної, високоморальної, творчої, сильної духом і тілом.

Залучення України в загальноосвітні політичні, соціально-економічні й культурні процеси, до процесів європейської інтеграції, у тому числі в освіті, роблять питання формування громадянськості, що є головною метою громадянського виховання, важливим аспектом державної освітньої політики, а також – педагогічної теорії та практики.

Отже, на передній план педагогічного та всього громадянського життя висувається проблема громадянськості як основоположної якості демократичного суспільства, як основної якості особистості викладача, який здатен долати правовий нігілізм, політичне невігластво, кризу моральності та духовності. Справді “високе звання викладачів полягає в тому, що вони є “жерцями обнови та воскресіння”. Славні традиції українського викладацтва свідчать про те, що викладач завжди був носієм національної свідомості, слугою нації” [87, с.24].

Отже, на викладача покладено велику місію та обов’язок – одухотворення, відродження національної системи виховання: “...учитель мусить бути чимось більше як учителем – мусить бути дослідником, громадянином на весь зріст у кожному ділі, у кожному кроці, у кожному слові, бо він сповняє місію апостола. Він має творити нових людей, він формує через своїх вихованців родину, місто, громадянство, цілу націю” [87, с.24].

Згідно з результатами наукових праць Л.Буєвої, С.Іконнікової, І.Кравченко, Т.Мироненко, В.Радула, О.Рацула та інших учених, громадянськість є фундаментальною духовно-моральною якістю, світоглядною та психологічною характеристикою особистості, тому викладач як суб’єкт та організатор процесу громадянського виховання насамперед повинен оволодіти достатнім рівнем громадянської зрілості, громадянської компетентності, що визначає готовність майбутнього викладача до професійної діяльності.

Під громадянською компетентністю розуміють складне утворення, що поєднує особистісний аспект (визначається сформованістю низки особистісних якостей та відношень), а також професійний аспект (як чинник його професійної культури та професіоналізму).

Отже, громадянська компетентність розглядається як чинник професійної культури та професійної компетентності фахівця, як результат оволодіння педагогічною професією, як загальна категорія, що уособлює розвиток громадянськості як особистісної якості, що визначає громадянську й життєву позицію, соціальну зрілість та суспільно корисну діяльність особистості, готовність до ефективного розв'язання нею завдань громадянської освіти в процесі професійної діяльності на основі сформованих знань, умінь, навичок, ціннісних орієнтацій, професійно важливих якостей та здібностей.

Вважаємо, що громадянська компетентність майбутнього викладача гуманітарного профілю у контексті його професійної підготовки має розглядатися як певний проміжний результат. Він має характеризуватися сукупністю об'єктивних та суб'єктивних передумов для виховання соціальної та професійної діяльності, результатом особистісно-професійного розвитку, що є відображенням відповідної громадянської компетентності суспільним вимогам та фаховим стандартам.

Отже, результатами дослідження переконливо доведено, що протягом усієї історії українського народу викладацтво було носієм національної свідомості, слугою нації. Від пробудження національної свідомості викладача, його відданості національній ідеї залежить подолання найболючіших проблем народу, розвиток національної культури та самосвідомості. Зрозуміло, що сьогодні підвищення рівня сформованості громадянськості викладача набуває особливого значення. Цю проблему слід розпочинати розв'язувати на підготовчому етапі професійно-педагогічної підготовки, тобто в навчально-виховному процесі вищого педагогічного закладу освіти [39, с.24].

Теоретичний аналіз науково-педагогічної літератури з питання формування громадянськості особистості викладача дає підстави дійти висновку, що досліджувана проблема пройшла шлях від початкових публіцистичних описів до розуміння необхідності осмислення її за допомогою складного комплексу філософського, соціологічного та психолого-педагогічного підходів. Це дає підстави представити громадянський аспект особистості викладача як складне особистісне утворення, що має інтегративну природу і формування якого залежить як від зовнішніх факторів, так і від зусиль самого викладача.

1.2. Сутність громадянськості як професійно значущої якості викладача

Вирішення поставлених у дослідженні завдань потребує визначення сутності громадянськості як професійної якості викладача.

Аналіз сучасної психолого-педагогічної літератури дає підстави свідчити, що одностайної думки, щодо поняття “громадянськість” серед фахівців не існує. Це пояснюється складністю, багатогранністю складових останнього.

Громадянськість тісно пов’язана з патріотичним, інтернаціональним, політичним, моральним вихованням, належить до загальнолюдських цінностей, соціальної активності індивіда.

Складність визначення означеної категорії полягає в тому, що громадянське суспільство відокремлює себе від держави і певною мірою протистоїть їй. Іще в працях відомих філософів Дж. Локка, Ш.-Л. Монтеск’є висувається ідея пріоритетності громадянськості над державою. Остання розглядається як витвір суспільства з метою захисту прав та свобод особистості, усього народу. Тобто держава діє з волі громадян, у їхніх інтересах, задля їхнього блага. У такий спосіб створюються умови, за яких громадськість може й повинна протистояти владі, і це відкриває можливості до справжньої участі людини в державотворенні.

За умов командно-адміністративної системи, тоталітарного режиму формування громадянськості ускладнюється й врешті-решт стає неможливим. Диктатура, що формує психологію раба, не здатна виховати справжніх громадян. У цьому ракурсі стає зрозумілим, чому за радянської доби ідея громадянськості висвітлювалася тенденційно, упереджено та однобічно, що призвело до її практичного зникнення з педагогічної теорії.

Розбудова української держави передбачає перебудову свідомості людини, свідому психологічну переорієнтацію на цінності лібералізму та демократії.

На сучасному етапі проблемам громадянськості присвячені праці В.Андрущенко, В.Кременя, Л.Соханя, І.Фролова, В. Шинкарука.

Незважаючи на різноманітні авторські оцінки проблеми, можна визначити низку характерних спільних ознак. Філософи вважають головним утілення в систему освіти та виховання державної політики, виховання справжнього громадянина України; констатують необхідність переходу до демократичного суспільства, відхід від ігнорування духовних традицій, сформованих в останні десятиліття, що негативно вплинуло на консолідацію української нації та загальне згуртування суспільства.

Підтвердження останньої тези яскраво простежується в Л.Сохань. Автор вважає, що недовіра до всіх політичних установ набуває характеру “масової епідемії”, у масовій свідомості превалює нігілістично-амбівалентний стан, тому, зазначає Л.Сохань, сучасний період розвитку висуває особливі вимоги до особистості, її громадянськості [86].

Психологічна інтерпретація поняття “громадянськість” різноманітна: від складного утворення психіки до інтегральної якості в структурі особистості.

Наприклад, з погляду З.Фрейда, громадянськість стає виразною та конструктивною, лише коли між індивідом та державою буде віднайдено компроміс стосовно переведення енергії інстинктів та лібідо в суспільно-державну діяльність. Отже, у ракурсі громадянськість є виявленням біологічного несвідомого [105].

Діаметрально протилежні погляди віднаходимо в А. Адлера, який вважає, що головним у формуванні громадянськості особистості є соціальні почуття, вирішальні для громадянських дій.

Отже, більшість дослідників трактують громадянськість як фундаментальну особистісну якість, що потребує від людини демократичне суспільство, завдяки чому особистість досягається більшого, інтенсивно розвивається, одержує кращі результати, урешті-решт самоактуалізується, розкриває свій творчий потенціал, тим самим удосконалюючи суспільство, маємо зворотний зв'язок.

Громадянськість ані в якому разі, як зазначають дослідники [79], не можна ототожнювати з “громадянством”. Останнє є поняттям юридичним. Громадянськість – соціально-психологічне явище, бо в ньому фіксується передусім психолого-етичний (а не юридичний) зв'язок особистості з державою.

Загалом, із позиції соціальної психології, громадянськість визначається як різновид базової соціальної установки, суть якої полягає в готовності особистості свідомо приймати й відповідно, добровільно (а не з примусу) виконувати закони й вимоги своєї держави [103, с.58].

У цьому контексті доцільно розглянути оригінальні ідеї Ч.Кулі, У.Томаса, Ф.Знанецького, Дж.Міда, що суттєво вплинули на вивчення людини як суб'єкта соціалізації й допомагають досягнути взаємовідносини “людина - суспільство”. З погляду науковців, людина не тільки об'єкт та суб'єкт соціалізації. Вона може стати її жертвою. Причина – у внутрішньому протиріччі: із одного боку, ефективна соціалізація передбачає адаптацію людини в суспільстві, із іншого – здібність певною мірою протистояти йому. У протилежному випадку суспільство шкодить особистісному розвитку, самореалізації, самоствердженню людини.

Отже, ефективна соціалізація, а значить – успішне формування громадянськості як базової соціальної установки та орієнтація особистості на

державу як цінність (об'єкт, що має значення для задоволення її різноманітних потреб) передбачає певний баланс між ідентифікацією з суспільством та виокремленням у ньому.

У протилежному випадку людина, яка повністю адаптувалася в суспільстві та не в змозі повною мірою протистояти йому, стає жертвою соціалізації (конформістом). Водночас людина, не адаптована до суспільних відносин, також стає жертвою соціалізації – дисидентом, правопорушником [88].

Ось чому дуже важливо, щоб кожна особистість ідентифікувала себе з українською державою в цілому. Така орієнтація сприяє тому, що інші вартісні уявлення ніби об'єднуються навколо неї, створюють єдину систему.

Чимало авторів пов'язує громадянськість із рівнем морально-правової культури, з такою високою моральною якістю, як совість. Іноді громадянськість розуміють як життєву позицію особистості, ототожнюють із формуванням патріотизму, любові до Батьківщини (Г.Голубєва, Б.Ананьєв, В.Кожохар, Н.Ничкало, І.Кон).

Проаналізовані ідеї складають сучасну теорію та практику громадянського виховання. Однак вони мають і свої обмеження, на які слід звернути увагу під час організації виховного процесу. Показово, що дослідники майже не пов'язують громадянськість з духовним становленням особистості. Ми дотримуємося думки, що громадянськість – це не тільки висока національна самосвідомість, самоідентифікація (знання національної культури, емоційно-ціннісне ставлення до своєї мови, культури, рідного краю), а й духовна цінність, духовна якість особистості. Остання виявляється в діяльності, у духовній перебудові суспільства, “є багатовимірною системою утворень у свідомості та самосвідомості людини, у яких віддзеркалюються її найбільш актуальні потреби, інтереси, погляди, ставлення до навколишньої дійсності й до себе самої як соціального індивіда... Духовність утілення у світоглядних орієнтаціях людини сподівань, прагнень, ідеалів, духу народу, нації, що визначає

спрямованість особистісних потреб, переживань і зумовлює настанову на відповідний життєвий вибір. Це осмислення особистістю гуманістичного сенсу цілей людської життєдіяльності. Таке осмислення дає можливість збагнути високу мету, задля якої живе людина, відчуті власну неповторність, усвідомити відповідальність за все, що вона робить, зрозуміти, що життя - це постійна, невідступна боротьба зі злом заради перемоги добра на землі” [36, с.147-148].

Отже, аналіз наукових підходів до визначення поняття “*громадянськість*” дає нам підстави сприймати останню як інтегративну духовну якість особистості, її внутрішню потребу, що забезпечує можливість людині відчувати себе юридично, соціально, морально та політично дієспроможною; гармонійно існувати в системі “людина-суспільство”; усвідомлювати свою належність до конкретної нації, держави, частини світу, Земної кулі, Усесвіту; бути відповідальним за становище останніх; свідомо відстоювати принципи демократії та патріотизму.

Розкриваючи суть і зміст громадянськості, не можна не можна не помітити органічний взаємозв’язок цього явища з найважливішими професійними якостями викладача, його національною самосвідомістю, що безпосередньо пов’язана з основними засадами побудови держави. Тим більше, що сьогодні непересічного значення набуває в Україні проблема розбудови суверенної, незалежної, демократичної, соціальної, правової, цілісної держави та відповідної системи професійної освіти, що побудована на основі принципів гуманізму, демократизму, пріоритетності загальнолюдських духовних цінностей, толерантності, громадянськості. Цим проблемам присвячені праці вчених Р.Арцишевського, В.Білоусової, О.Вишневського, П.Вербицького, О.Докукіної, П.Ігнатенка, Л.Канішевської, Е.Костяшкіна, Ф.Корольова, В.Кожохар, В.Кременя, Л.Крицької, В.Оржеховської, О.Пометун, В.Поплужного, О.Сухомлинської та інших учених.

За умов сьогодення особливо актуальним є концептуальне дослідження П.Ігнатенка, В.Поплужного, Н.Косаревої та Л.Крицької, які переконливо

доводять, що професійна підготовка майбутнього викладача - це залучення його до соціальних переживань, участі в розв'язанні нагальних і перспективних завдань держави, Учитель, як ніхто інший, - сповідувач базових громадянських чеснот, що характеризують його як громадянина-патріота, який своєю працею покликаний примножувати громадянський потенціал свого народу. Отже, готувати викладача означає – готувати громадянина-професіонала. Але на шляху реалізації цього напрямку професійної підготовки учителів існує багато перешкод. Їх виявлення та з'ясування стану сформованості громадянськості майбутніх учителів в умовах ВНЗ – наступне завдання нашого дослідження.

1.3. Характеристика існуючої практики формування громадянськості майбутніх учителів гуманітарного профілю

У закладах вищої освіти України в центрі уваги постійно перебувають питання поглиблення гуманістичного характеру освіти, забезпечення пріоритету моральних цінностей, вільного розвитку особистості. Вищий навчальний заклад повинен сприяти розвитку творчих сил молодшої людини, визнавати право на свободу фізичного і духовного розвитку, поважати особистість, виховувати у душі прав людини.

Проблема формування моральних цінностей у майбутніх учителів розглядається, тією чи іншою мірою, в дослідженнях І.Д.Беха, І.А.Зязюна, Р.П.Скульського, М.І.Шкіля та ін., технологіями виховання цікавляться Ю.П.Азаров, І.П.Підласий, Т.Я.Василенко, Я.І.Бурлака, технології навчання розробляють Н.Ф.Тализіна, Т.О.Ільїна, Н.В.Кузьміна, Л.М.Фрідман та ін., питаннями гуманізації професійного становлення викладача займаються І.Д.Бех, Г.О.Балл, О.П.Кондратюк та ін.

А.М.Бойко акцентує увагу на необхідності побудови у вищих навчальних закладах творчої, морально-естетичної взаємодії суб'єктів виховання, спрямованої на досягнення формування моральних цінностей, зумовлених

усією системою суспільних відносин. А.А.Бойко виділяє співтворчість, співробітництво та супідрядність – три рівні виховуючих взаємин (від найвищого до найелементарнішого), які б дозволяли формувати моральний світогляд особистості. У цьому плані окреслено загальну характеристику педагогічної взаємодії. Педагогічна взаємодія суб'єкт-суб'єктна, в основі якої— особистість, її виховання, навчання, самовиховання, самоосвіта-організація “саморуку” від нижчих до вищих ступенів розвитку. Взаємодія визначає становище викладача та вихованця у навчально-виховному процесі. Таким чином, забезпечується нове спрямування у вихованні особистості від майбутнього до теперішнього, суб'єктивно-конкретне її моделювання. Цим досягається активне самоформування “Я” особистості, почуття обов'язку та відповідальності насамперед перед самою собою [8, с. 51-52].

Педагогу відводиться провідна роль у взаємодії. Вихованець як центр взаємодії відіграє головну роль у виборі вчителем методів, прийомів, форм взаємодії в її корекції та вдосконаленні. У взаємодії складається все багатство взаємозв'язків школярів з оточуючим середовищем, від чого у кінцевому результаті залежить їх успіх становлення, самоосвіта, самовиховання. Дії та поведінка викладача, прояви його емоційно-вольової сфери мусять бути для вихованців прикладом, моделлю, ідеалом. Нова модель педагогічної взаємодії передбачає перехід від розуміння особистості як об'єкта та засобу виховання до усвідомлення її як суб'єкта і мети навчально-виховного процесу [8].

І.Д.Бех вважає, що процес формування моральних цінностей на ідеях гуманізму тісно пов'язаний з проектуванням навчально-виховного процесу. Тому сучасне особистісно-орієнтоване виховання повинно створити необхідні умови для всебічної діяльності та творчості молодшої людини, забезпечити успішність засвоєння моральних норм і цінностей студентів, створити ситуації позитивних емоційних переживань, сприятливих для інтелектуального і морального розвитку, створити умови для морального особистісного

спілкування як специфічної форми людських відносин, які включають у себе смисложиттєві цінності [5].

Основною соціальною детермінантою, яка визначає моральні цінності молодшої людини, є її професійно-пізнавальна діяльність, яка зможе згодом перерости у власне професійну діяльність, пов'язану з моральними пошуками.

І.Д.Бех зазначає, що „стратегія виховної дії щодо розвитку особистості студента має вибудовуватися з основного постулату сучасності: головною справою людства, нормою його життя є вирішення моральних проблем” [6, с.245]

О.В.Киричук [28], Е.О.Помиткін [50] стверджують, що формування мотиваційно-ціннісної сфери молодшої особистості відбувається не лише в умовах жорсткого протистояння гуманних та антигуманних цінностей, але й інтенсивної переорієнтації суспільної свідомості молоді з ціннісних систем духовного характеру на матеріальні. Окреслена вказаними авторами ситуація призводить до зниження значення моральних цінностей, що перешкоджає розповсюдженню останніх. Згідно з дослідженнями Е.О.Помиткіна, “молоді люди до 26 років повністю змінюють свою духовно-моральну орієнтацію на прагматичну” [50, с. 128].

Сьогодні майбутні вчителі перебувають у надзвичайно складному суспільстві, яке не просто забезпечує їх існування. Суспільство розкриває перед молоддю низку різноманітних за своєю спрямованістю моральних ситуацій, необхідних для розв'язання кожною особистістю. Постає проблема виявити моральні ситуації, які ставить суспільство, і допомогти сучасній молоді виробити єдину життєву індивідуальну стратегію щодо їх вирішення.

Визнання цінності людини виступає основним ядром у терміні гуманізм. Сутність гуманізму полягає у прищепленні моральних цінностей. З точки зору педагогіки гуманізм означає людяність, доброту, толерантність, риси характеру, які найповніше виявляються у любові і повазі до людей.

І.А.Зязюн уперше застосував поняття „педагогіка добра”, в основу якої поклав нову парадигму виховання, сутність якої полягає у формуванні суб’єкт-суб’єктних відносин, взаємодії вихователя і вихованця, формування в останніх системи моральних цінностей. Метою морального виховання в цьому випадку виступає самовираження і самореалізація студента як суб’єкта виховання [23].

Аналіз сучасних підручників з педагогічних дисциплін показав, що увага дослідників, в основному, звертається до короткого, без поглиблення ознайомлення студентів з проблемами морального виховання сьогодні, проте недостатня увага звертається на формування ціннісної системи особистості студента.

Дослідження, проведені у вищих педагогічних закладах дозволили виявити причини, які гальмують формування моральних цінностей у студентів. Викладачам вищих навчальних закладів запропонували анкету з питань виявлення рівня сформованості моральних цінностей у студентів, їм пропонували дати відповіді на запитання: „Які риси характеру переважають у сучасних студентів?”, „Які якості характеру, на вашу думку, повинні переважати у майбутніх учителів?” Результати свідчать, що значна частина викладачів не прагне розвивати такі особистісні цінності, як чесність, людяність, правдивість, доброта, відповідальність, толерантність, пояснюючи перевантаженням навчальних програм та конкретними завданнями фахових чи загальних дисциплін. Серед факторів, що гальмують розвиток моральних цінностей, визначаються: застарілі авторські методи, причому % співвідношення зростає з 37% у 2014р. та до 38,3% у 2015р.; психолого-педагогічна невідповідність викладачів до процесу гуманістичного виховання; перевантаження викладачів непрямими обов’язками, відсутність нових підручників (8.1% у 2014 році та 10.5% у 2015р.). Виявилося, що значна кількість студентів педагогічних ВНЗ досконало не володіють загальнонауковими вміннями та навичками, не завжди готові вибрати найбільш

відповідні способи навчально-виховної діяльності у певних ситуаціях і тим самим гальмують процес розвитку гуманістичних якостей та цінностей.

Аналіз стану виховного процесу у вищому педагогічному навчальному закладі показав, що там склалася певна система виховної роботи: є теоретична основа (сформульовані мета, завдання, пріоритетні види діяльності), є традиції, студентські гуртки, об'єднання викладачів і студентів, визначаються проблеми, над розв'язанням яких працює викладацький склад, визначена стратегія, проводяться різноманітні виховні заходи. Проте варто зазначити, що здебільшого нечітко визначений підхід до виховання, відсутні концепції виховання, переважає авторитарний стиль у спілкуванні викладачів і студентів, втрачається зв'язок з випускниками. У більшості випадків проведення заходів є масовим; недостатньо вивчається досвід інших інноваційних закладів освіти [83].

Теоретико-педагогічне дослідження проблеми формування у майбутніх учителів громадянськості як професійно значущої якості спрямувало наші подальші наукові й практичні пошуки на дослідження стану сформованості громадянськості у студентів, а також на вивчення перешкод, які стоять на цьому шляху.

З цією метою з допомогою методів спостереження, анкетування, інтерв'ювання та ін. вивчались рівні сформованості громадянськості у студентів, їхнє ставлення до громадянськості як до важливої професійно значущої якості.

Заздалегідь наголосимо: громадянськість не є механічним виявом громадянських якостей. Воно є складним духовно-практичним утворенням, яке можна розглядати в єдності з усіма іншими професійними якостями (вольовими, світоглядними, емоційними тощо).

З цих причин ми свідомо уникали прямих запитань про громадянськість, тому й дослідження спрямовували на такі, наприклад, запитання: “Які чинники дають можливість вижити і розвиватись українському суспільству?”, “Чому

такий довгий шлях людства (України) до сучасних форм громадянського суспільства тощо.

Відповіді на такі питання виявилися найдієвішими у збиранні потрібного матеріалу для подальшого дослідження. Тому наведемо деякі фрагменти програм спостереження та анкетування.

Звернення до студентів:

Чи розумієте Ви власне місце в ньому?

Чи знаєте Ви закони, норми і правила поведінки в суспільстві, основні права, орієнтації щодо спільної праці на благо суспільства?

Чи маєте Ви бажання брати активну участь у політичному житті за межами навчального закладу, у реальному житті?

Чи вмієте Ви виявити громадянську компетентність, здійснити вільний свідомий вибір у конкретній життєвій ситуації? Розкажіть, за яких обставин випала така нагода?” тощо.

Констатувальний експеримент був спрямований на вивчення стану сформованості громадянськості як професійно значущої якості у студентів, майбутніх учителів гуманітарного профілю. Дослідженням охоплено біля 80 студентів. Отримано такі результати: 71,3% опитуваних переконані, що в них сформована громадянська позиція; 11,5% студентів вважають, що в них не вироблена стійка громадянська позиція; 3,2% виявили нерозуміння поставлених питань; 14% респондентів не змогли дати конкретної відповіді, оскільки ніколи не замислювалися над цим питанням.

Респондентам, які вважають свою громадянську позицію сформованою, було запропоновано завдання розкрити сутність поняття “громадянськість”. Результати виявилися такими:

- 16% респондентів не пов’язують наявності громадянськості з обов’язками громадянина своєї держави;
- 35% студентів пов’язують громадянськість з участю у виборах;

- 24% опитаних розуміють громадянськість як комплекс суджень політичної, економічної, соціальної сфери життя, наявність своєї точки зору;
- 22% студентів вважають, що громадянськість – це насамперед почуття патріотизму;
- 21% майбутніх учителів вважають, що людина, у якої вироблена громадянська позиція, бере участь у житті своєї країни (але не конкретизують);
- 17% респондентів вважають, що громадянськість – це дотримання законів держави;
- 12% студентів розуміють громадянськість як протест проти тих негативних процесів, що відбуваються в суспільстві;
- 10% респондентів заявили, що активна громадянськість – це відповідальність перед майбутніми поколіннями.

Решта студентів (3,2%) розуміють громадянськість, як: бережливе ставлення до природи; збереження культурних традицій свого народу; участь у громадських організаціях; спроможність впливати на життя в суспільстві; доброзичливе ставлення до культур інших народів.

Студенти (3% від загальної кількості респондентів), які вважають, що у них не сформовано громадянської позиції, пояснювали це тим, що, “ мого голосу все одно не буде враховано ”, “у нашій країні дуже складно реалізувати свою громадянську позицію ”, “ держава мало робить і не захищає своїх громадян ”, “у нашій країні є випадки порушення прав людини ”. Також називалися такі причини, як-от: бідність, корумпованість чиновників. Кількість таких студентів склала 1,8%.

1,2% респондентів виявили виражену антигромадянську позицію. Для таких студентів були характерні такі висловлювання: “громадянськість, громадянська позиція - гучні слова”, “слово громадянин утратило свою значущість” “від держави нічого доброго не чекаю”, “навчаюсь тільки для того, щоб отримати диплом про освіту”. Ці студенти не відчувають відповідальності за те, що відбувається в державі; не ототожнюють себе з державою.

Отримані дані іншими методами дослідження в цілому співвідносяться з самооцінюванням студентів.

Так, результати тестування дали підстави свідчити, що розуміння суті понять, що входять у тезаурус громадянськості розвинене на інтуїтивному рівні, ґрунтується на побутових знаннях або книжкових уявленнях. Як наслідок, більшість респондентів (83,3%) не змогла без попередніх пояснень розкрити суть таких понять, як “громадянин”, “громадянська позиція”, “громадянське суспільство”, “демократія” тощо.

У своїх творчих роботах (есе) більшість студентів розмірковувала про “якусь” країну. Лише незначна кількість студентів (12,1%) написали про те, що Людина повинна чітко розуміти, у якій державі вона хоче жити й на основі цього вже вирішувати, як служити цій державі.

Аналіз одержаних результатів дав підстави засвідчити, що недостатньо орієнтується в когнітивному компоненті громадянськості більшість студентів 1-2 курсів, дещо краще впоралися з поставленим завданням студенти старших курсів.

На запитання “Що таке громадянськість? Виховання громадянськості?” половина студентів молодших курсів не змогла дати обґрунтованих повних відповідей, краще впоралися студенти випускних груп.

Лише 25% студентів 1-2 курсів змогли дати більш-менш розгорнуті правильні відповіді та близько 32% студентів-випускників, решта відповідей були поверховими, неконкретними.

На запитання “Яким повинен бути справжній громадянин України” 33% студентів вважають, що справжній громадянин повинен бути патріотом, любити Україну, захищати її; 21% - що це людина високої інтелігентності й моральності; 16% - це всебічно розвинена людина, 27% дали більш-менш правильну й повну відповідь і 3% - ухилилися від прямих відповідей.

На запитання “Що для тебе означає поняття “Батьківщина”?” 77% студентів відповіли: “Батьківщина – це країна, де я народилася, виросла,

навчаюсь, місто, вулиця, де я живу”, “Батьківщина – це вся Україна”, “Батьківщина – це країна, де ти відчуваєш себе вільним, щасливим”, “Батьківщина — це моя вільна, ні від кого незалежна, багата Україна”.

Студенти випускних груп давали дещо ширші відповіді, удаючись до художніх засобів: “Батьківщина – це мій рідний Харків, його трудолюбиві люди, це мої батьки – благородні й чесні люди, це дідусь і бабуса, що живуть на берегах знаменитої ріки – Сіверського Дінця...” (Коловоротна Н. – 41 гр.); “Батьківщина - це безкраї лани колосистої пшениці й жита, квітучі луки, ліси й гори України, заводи та фабрики; це працьовиті українці, це рідне місто, де я народилася, виросла, навчаюсь і буду працювати вчителем...” (Мазійова Ю. – 4 курс).

9% студентів дали неконкретні, загальні відповіді; 13% - просто “відписалися”; у 2% - на жаль, читали й такі висловлювання: “Батьківщина – це загублене й розграбоване моє село”.

Одне з запитань передбачало з’ясування думки студентів щодо міжнаціональних відносин: “Як ти ставишся до студентів інших національностей, які навчаються у ВНЗ?”. Більшість (63%) відповіли, що це - дуже добре, спілкування з ними духовно збагачує, допомагає збагатити знання про побут, культуру народу, який вони представляють; для 27% студентів дуже великого значення не має, хто навчається з тобою, аби він був порядною і чесною людиною.

На запитання “Як повинні ставитись один до одного люди різних національностей?” 89% відповіли: “по-дружньому, добре, терпимо”, “з повагою один до одного, до історії культури й побуту, традицій інших народів”, “допомагати в біді, радіти успіхам”. Відповіді решти 11% студентів були поверховими, не конкретними: “у моїй групі студентів інших національностей немає”; “я не знаю, бо таких друзів не маю”, “не знаю”.

Результати пілотажного дослідження дали підстави свідчити, що більшість студентів розуміє, що риси громадянськості формуються в процесі

засвоєння ними історичних і духовних надбань рідного народу, цілеспрямованого національного виховання як системи ідей, переконань, традицій, звичаїв народу, здорового способу життя, бережливого ставлення до природи; виховання гуманного шанобливого ставлення до культури, традиції, звичаїв інших народностей, які населяють Україну, високої культури, міжнаціонального спілкування.

Отже, у процесі пілотажного дослідження виявлено, що у значної частини студентів не сформована чітка усвідомлена громадянська позиція. У майбутніх учителів немає чіткого розуміння сутності громадянськості.

Водночас наведені факти ще не означають, що студенти у своїй більшості – аполітичні, байдужі та заглиблені лише у свої проблеми. Уважаємо, що система освіти приділяє недостатньо уваги громадянському вихованню, виробленню активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарного профілю.

Результатами наших спостережень доведено, що ця проблема хвилює сучасну студентську молодь. Майбутні вчителі жваво й емоційно включаються в дискусії на різні теми громадянського порядку, розмірковують про майбутнє нашої держави, про те, що не зможуть залишити своєї країни, не проміняють на кращі матеріальні блага. З цікавістю студенти включилися у виконання завдання висловити судження та пропозиції щодо поліпшення роботи в університеті з формування громадянськості як необхідної якості майбутніх учителів. Однак недостатня поінформованість, практична невідповідність є наслідком поверхових знань, уявлень із цієї проблеми.

Стає зрозумілим, що високий рівень громадянськості студентів сприяє прискоренню формування їхнього професіоналізму і, навпаки, знецінення громадянськості як важливої професійно значущої якості студента негативно впливає на якість життя й динаміку професійного становлення педагогів.

Висновки до розділу 1

Теоретичний аналіз сутності громадянськості, характеристика стану її формування у майбутніх учителів гуманітарного циклу дозволили зробити низку висновків, які мають певне значення для подальшого дослідження місця і ролі громадянськості в професійному становленні майбутніх учителів гуманітарного профілю.

Історично громадянськість розглядалася у зв'язку з загальними цінностями людства, які глибоко вкоренилися у вітчизняній та зарубіжній педагогічній думці.

Аналіз наукової літератури дав підстави визначити суть основних дефініцій досліджуваної проблеми.

Громадянськість викладача визначено як інтегративну багатокомпонентну професійно-педагогічну якість, що являє собою систему знань, умінь, переживань, емоційно-ціннісних орієнтацій, переконань особистості, що допомагають учителеві усвідомити свою соціальну роль, реалізувати свій громадянський і професійний обов'язок перед державою й суспільством.

З'ясовано, що громадянськість тісно пов'язана з патріотичним, інтернаціональним, політичним, моральним вихованням, із загальнолюдськими та професійними цінностями й передбачає високу суспільну активність індивіда.

Доведено, що структура громадянськості викладача відображає діалектичну єдність об'єктивного та суб'єктивного, загального та особливого, і може бути представлена сукупністю ціннісно-мотиваційно-емоційно-чуттєвого, когнітивного, діяльнісно-поведінкового та особистісно-самотворчого компонентів.

Установлено, що процес формування громадянськості майбутнього викладача може бути ідентифікований як педагогічна стратегія, що відповідає таким принципам: орієнтація на духовність, моральність, урахування вікових та

психологічних особливостей студентського віку; орієнтація на особистісну та професійну індивідуальність кожного студента, стимулювання самооцінних форм активності, ініціативності, самовизначення, самовідповідальності особистості, громадянської поведінки.

За нашим припущенням, оптимальними педагогічними умовами формування громадянськості викладачів гуманітарного профілю у навчально-виховному процесі вищих учбових закладів визначено: 1) відповідну підготовку викладачів; 2) забезпечення громадянської спрямованості навчально-виховного процесу в університеті через запровадження адекватних форм і методів; 3) реалізацію громадянської позиції викладачів вищого учбового закладу; 4) створення в університеті розгалуженої системи позааудиторної роботи для реалізації громадянської позиції майбутнього викладача; 5) підготовку студентів до протидії політичному, культурному екстремізму серед молоді.

Громадянськість є важливою професійною характеристикою викладача, оскільки в структурі його діяльності поєднуються особистісні й професійні якості. Громадянськість, як одна з них, постійно оновлюється, що спричиняє необхідність приведення рівня її сформованості у відповідність вимог часу та суспільної практики.

З'ясовано, що громадянськість можна розглядати як чинник професійної культури і як результат оволодіння вчителем педагогічною професією, що виражається в його громадянській позиції, соціальній зрілості, готовності до успішного, кваліфіковано й продуктивного розв'язання специфічних громадсько-педагогічних завдань в умовах складного соціуму - першого етапу ринкової економіки.

Доведено: формування громадянськості майбутніх учителів має ґрунтуватись на оновлених і науково обґрунтованих концептуальних засадах, які передбачають серйозну корекцію роботи викладачів з формування

громадянськості студентів вищого навчального закладу, чітке визначення педагогічних умов його формування.

РОЗДІЛ 2

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОСТІ МАЙБУТНІХ ВИКЛАДАЧІВ ГУМАНІТАРНОГО ПРОФІЛЮ У ХГПА

2.1. Концепція формування громадянськості як професійно значущої якості майбутнього викладача у ХГПА

Теоретичний аналіз існуючих досліджень та історичного досвіду, який має величезну пізнавальну самоцінність, слугуючи основою культурного й морального удосконалення, показав, що дослідників з давніх часів цікавило, як людина поводить себе в ситуації вибору життєвих або політичних альтернатив, які механізми регулюють її соціальну поведінку в цій ситуації, її громадянську активність, актуалізують її громадянські цінності.

Реалії життя, відсутність суспільного діалогу між громадянами різних політичних, етнічних уподобань, реальні стосунки між людьми, результати констатувального експерименту свідчать про те, що ще більшої гостроти набирають ці питання сьогодні, що на шляху реалізації нового напрямку формування справжнього громадянина – патріота, громадянина-професіонала у вищих навчальних закладах існує низка труднощів, пов'язаних, зокрема, з професійною підготовкою викладача, найактивнішого провідника ідеї громадянськості в життя.

У своєму дослідженні, зокрема в процесі розроблення концепції формування громадянськості майбутніх учителів гуманітарного профілю ми спирались на концептуальні погляди І.Беха, Є.Барбіної, А.Бойко, М.Боришевського, Т.Дем'янюк, І.Зязюна, П.Поплужного, В.Сухомлинського, Т.Сущенко, Г.Троцько, Я.Чепіги, К.Чорної та ін. [17,19,25,28,34,55,46,72,83,91, 97,101,107,108].

Аналіз наукової літератури сприяв визначенню загальної структури громадянськості особистості, виокремленню в загальній структурі громадянськості п'яти взаємопов'язаних компонентів (рис. 2.1).

Зрозуміло, що погляди на структуру громадянськості різняться підходами, характеристиками й завданнями дослідження. У нашому випадку структурні компоненти громадянськості відбивають специфіку громадянськості як професійно значущої якості майбутнього викладача. Схарактеризуємо їх.

1. Мотиваційно-ціннісний компонент пов'язаний, в першу чергу, зі змістом, який майбутній учитель вкладає в поняття “громадянськість”, метою й мотивами власної суспільної поведінки й тими взірцями, ідеалами, вищими громадянськими цінностями, якими він керується, і які є орієнтиром у його професійному становленні.

Він характеризується формуванням оцінно-ціннісних відносин, ціннісного сенсу діяльності й самовизначення особистості майбутнього викладача. У цьому випадку основні громадянські цінності (прагнення до соціальної гармонії, обстоювання соціальної й міжетнічної справедливості, культури соціальних та політичних відносин, пошана до закону, рівність громадян перед законом, самовідповідальність людини, права людини, недоторканість особи тощо) стають для майбутнього викладача певними вагомими ціннісними орієнтаціями.

На практичних заняттях, на педагогічній практиці студент ніби перевтілюється і завдяки цьому здобуває ту систему знань про людські цінності, які допомагають йому сформувати свій власний ідеал і керуючись ним у становленні до своєї професійної діяльності як професіонала-громадянина.

Тому важливою в професійній підготовці викладачів є здатність до об'єктивного оцінювання ними власних зусиль і можливостей у процесі розвитку й саморозвитку громадянськості, об'єктивне визначення власної громадянської позиції та позиції інших, що зобов'язує викладачів педагогічних вузів якомога активніше стимулювати і задовольняти прагнення студентів до

самоосвіти і професійного зростання, роз'яснювати роль та значущість цілеспрямованої роботи над собою в процесі професійної підготовки.

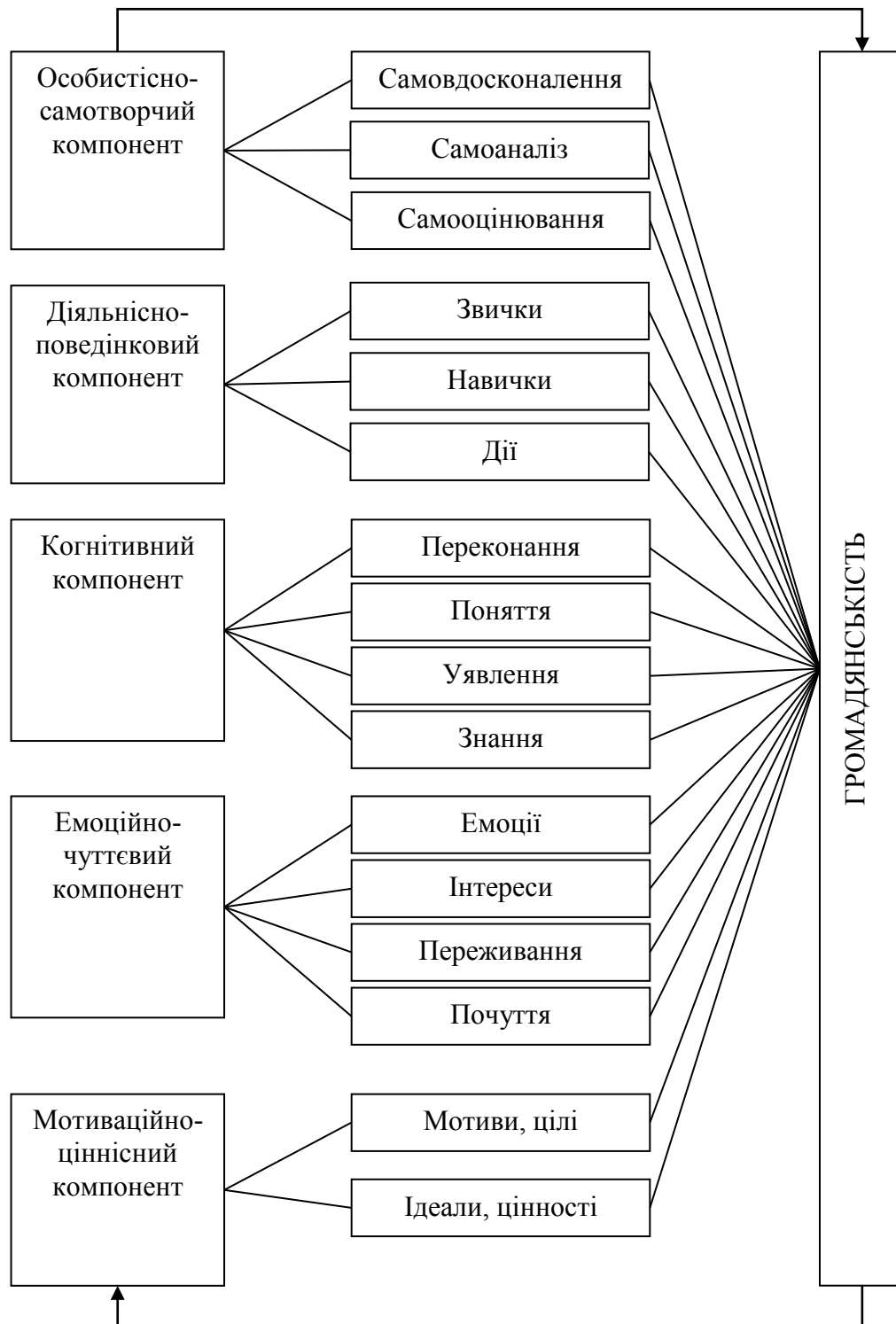

Рис. 2.1. Структура громадянськості

Значущість такого підходу сприяє формуванню не тільки загальноєвропейської свідомості, а й дає змогу говорити про перетворення

національного громадянського мислення у глобальне. Практично всі положення Болонської декларації передбачають взаємодію суб'єктів навчання у багатоманітному культурному середовищі. Це є незворотній процес, який потребуватиме особливого ставлення викладачів до формування сучасної громадянськості на основі реального зближення національних систем. Багатокультурна освіта закладає в собі не лише потужні політичні зміни, а й світоглядні, що для викладача означає: навчати майбутніх учителів мирно жити у багатокультурному суспільстві на демократичних засадах.

Цим пояснюється наш підхід до запропонованої структури громадянськості, до її складових, який представлено на рис. 2.1.

В даній структурі зосереджується комплекс емоцій і почуттів, у якому розкривається особистісне ставлення до громадянськості в цілому.

Отже, отримані та усвідомлені майбутнім учителем знання набувають вагомого сенсу, стаючи складним механізмом потреб, мотивів, ціннісних установок в сучасному багатоманітному суспільстві.

У своєму дослідженні ми дотримуємося думки, що громадянське виховання має загальнолюдські аспекти. Світ рухається шляхом глобалізації – зростання та розширення економічних, політичних, культурних взаємозв'язків усіх країн. У цьому контексті сутність загальнолюдських аспектів громадянського виховання полягає у формуванні розуміння особистістю єдності екології, економічної, наукової та культурної співпраці, суспільної активності, у розв'язуванні глобальних протиріч.

Проведений аналіз науково-педагогічної літератури, особистісна позиція щодо визначення “громадянськості” як духовної якості особистості дає підстави виокремити в її структурі такі вартості:

- громадянська свідомість;
- громадянська відповідальність;
- політична культура;
- потреба у виявленні суспільної активності;

- патріотизм;
- розуміння єдності та взаємозалежності світу;
- національна гідність, совість, честь.

Розглянемо ці якості детальніше.

Громадянська свідомість – здатність самостійно оцінювати суспільно-політичні процеси, рівень громадянської культури, необхідність протистояти у випадку, якщо вона не відповідає його світоглядам, моральним, правовим естетичним ідеалам. По-іншому, розумове осягнення та внутрішнє прийняття людиною того факту, що вона належить до певного державного соціуму. Людину можна вважати справжнім громадянином і патріотом, якщо усвідомлення своєї приналежності до певної держави – нації в особистості чітко простежується та остання свідомо та емоційно сприйнята.

Громадянська відповідальність, як зазначають учені, це “Переживання відповідальності наслідків власної діяльності громадянському обов’язку”, своєрідна трансформація державних та національних вимог у власні завдання та практичне їх здійснення. Це своєрідний контроль за собою та своїми вчинками. О.Вишневський вважає, що почуття самовідповідальності веде до розвитку в характері людини рис підприємливості, ініціативності, творчості тощо. І коли такі риси стають характерними для більшості людей, то суспільство має таки досягнути господарського успіху й добробуту. Воно стає життєздатним [45].

Політична та правова культура, що включає громадянську грамотність, знання громадянських прав, свобод та обов’язків людини. Загальновідомий факт, що найголовнішим природним правом людини є право на життя, на волю, на гідність. До політичної культури можна віднести здібність до переживання вищих громадянських почуттів, потребу у виявленні суспільної активності, прагнення до практичної участі в діяльності суспільного самоврядування. Розв’язання проблем особистого й суспільного на ґрунті рівності та на балансі прав, свобод та обов’язків людини. “Суспільство – це єднання самостійних

особистостей, у якому за принципом поділу праці сила суспільства збільшується силою кожного й сила кожного силою суспільства” [102].

Патріотизм – характеризується як почуття любові до Вітчизни, готовністю підкорити свої особисті та групові інтереси загальним інтересам держави, служіння їй та готовність захищати Батьківщину, її свободу, демократію та незалежність. Патріотизм набуває актуальності у зв’язку з підвищенням відсотків інтернаціоналізації, міждержавної, регіональної та планетарної інтеграції, глобалізації. Патріотизм не можна протиставляти інтернаціоналізму. З погляду дослідників, патріотизм, заснований на протиставленні свого народу (етносу), своєї країні іншим народам та країнам, не може вважатися справжнім, дієвим, конструктивним та порівнянню легко переростає в націоналізм, ксенофобію та шовінізм.

Розуміння єдності та взаємозалежності світу тісно пов’язане з визначенням патріотизму та усвідомлення себе громадянином планети Земля та Всесвіту (ноосфера, концепція Вернадського); усвідомлення однакової значущості для всіх народів, збереження миру, проблем екології, економічної, наукової та культурної співпраці.

Національна гідність, совість, чесність – це, так би мовити, осередок морального-громадянських якостей особистості. Характеризується переживання громадянином позитивного ставлення до самого себе й вимог такого ставлення інших людей із огляду на цінності своєї держави.

Громадянська совість полягає в осмисленні наслідків, емоційне реагування на них. Усе вищезгадане базується на визнанні загальнолюдських цінностей.

2. Емоційно-чуттєвий компонент активізує спонукальні сили поведінки, створює дієвий контекст у формуванні громадянськості особистості. Високі емоції й почуття допомагають актуалізувати потяги й бажання майбутнього викладача через їх зіставлення з очікуваним результатом, при цьому мотив виступає усвідомленою індивідом спонукою в його діях і суспільній поведінці.

Для формування громадянськості мотиваційно-чуттєвий компонент має велике значення: емоції сигналізують про наявність потреб, виявляють ставлення до предмета потреби, тобто оцінюють, якою мірою він відповідає їх індивідуальному характеру, відбиває переживання, пов'язані з процесом мотивації, визначають оцінку результатів діяльності, тобто якою мірою досягнута мета відповідає ідеальній. При цьому емоційна оцінка здійснюється як на проміжному, так і на завершальному етапі. Емоції ніби супроводжують діяльність, збуджуючи або зменшуючи інтерес до неї.

Отже, на основі вивчення психологічних досліджень (Б.Додонов, Ю.Гранська, К.Платонов та інші) та власного педагогічного досвіду ми дійшли висновку, що для формування громадянськості майбутнього викладача важливе значення має створення відповідного позитивного емоційного фону, без емоційної підтримки неможливо забезпечити ефективне формування досліджуваної якості.

3. Когнітивний компонент передбачає на основі знання, розуміння суспільних процесів, глибини та дієвості знань сформувати певне ставлення, усвідомлення себе громадянином.

Цей компонент пов'язаний із інтелектуальним засвоєнням системи громадянських знань як результату надбань національної культури, духовної та практичної діяльності людства, народу, зафіксованого в історичних подіях, філософських поглядах, моральних поняттях, життєвому досвіді особистості, її уявленнях, думках тощо. Така системність визначається наявністю структурологічних зв'язків між різними галузями набутих особистістю знань. Система громадянських знань включає:

- норми поведінки в суспільстві, знання Конституції України, чинного законодавства, громадянських прав та обов'язків;
- норми моралі українського народу, підтверджені історичною доцільністю й життєвою необхідністю функціонування, виживання та взаємодії з іншими

народами, створення повноцінних умов для передачі досвіду, виховних традицій, духовних і матеріальних здобутків суспільства;

- розуміння основних громадянсько-моральних категорій (альтруїзм, національна гідність, доброчинність, обов'язок, совість, справедливість, толерантність, честь), що визначають громадянську позицію особистості;
- знання власних можливостей, розвиток нахилів і задатків, самовиховання таких особистісних якостей, як відкритість, відповідальність, доброта, самоорганізація, самоосвіта, скромність, толерантність, турботливість, чесність, чуйність, щедрість, щирість тощо, засвоєння яких є основою формування поглядів, переконань і конкретних вчинків.

Громадянські знання є результатом громадсько-пізнавальної діяльності студентів, у якій розкривається об'єктивна цінність і сутність громадянських явищ і фактів. Така робота має характеризуватись організованою активною творчою громадянсько-пізнавальною діяльністю, яка б забезпечувала свідоме засвоєння студентами громадянських знань і прагнення дотримуватися їх у житті та професійно-педагогічній діяльності.

4. Діяльнісно-поведінковий компонент громадянськості майбутнього викладача передбачає організацію їхньої практичної діяльності. Людина за умови розуміння та усвідомлення, сформованого емоційного ставлення починає певним чином діяти, виявляє громадянськість у своїй поведінці. У контексті нашого дослідження діяльнісно-поведінковий компонент припускає конкретні дії, що вимагають оволодіння засобами діяльності (уміннями), та реалізації на практиці (в університеті, поза університетом, у родині, тощо) здобутих знань, сприяють становленню громадянських якостей. В аспекті нашого дослідження особливу актуальність набуває виявлення громадської активності студентів, прагнення їх брати практичну участь у діяльності студентського самоврядування.

Громадянськість не тільки визначає національну свідомість майбутнього викладача, його громадянську позицію й особистісні якості, а й поведінку та

діяльність. Являючи собою специфічну, об'єктивно існуючу в суспільстві сукупність правил, норм і принципів поведінки, громадянськість матеріалізується в системі відповідних до них дій і вчинків.

Ми визначили групи вмінь, що можуть бути основою громадянських учинків:

- комунікативні: уміння чітко висловлювати свою думку та слухати співрозмовника, уміння виходити з конфліктних ситуацій, тактовність, прагнення зрозуміти краще опонента, навички ведення бесіди й переконування, доброзичливість, сприйняття інших людей такими, якими вони є;
- конструктивно-організаторські: уміння виконувати завдання в певній послідовності, уміння бути ініціативним та організовувати корисну діяльність, уміння виконувати доручення у визначений термін, виконання обов'язків, уміння обґрунтовувати необхідність своїх дій і вчинків, передбачати їх наслідки;
- психотехнічні: навички самоспостереження, самооцінювання й самоаналізу, уміння гальмувати негативні емоції, самовладання, розуміння себе й людей, які оточують;
- вольові: здатність приймати самостійні рішення, нести відповідальність за результат, виявляти терпіння, витримку, бути ретельним і старанним у роботі, уміння переступати через себе, мобілізувати внутрішні можливості при виконанні доручення, уміння визнавати власні помилки, уміння обмежувати свої бажання й потреби, здатність до самовдосконалення.

Громадянські вміння є тією кількісною основою, що формує якість професійних дій і громадянських учинків майбутнього викладача.

5. Рефлексивний компонент допомагає майбутньому викладачу об'єктивно оцінити рівень власної громадянськості, краще пізнати себе. Оволодіння прийомами порівняння, аналізу, синтезу й узагальнення фактів суспільного життя, громадсько-політичних подій; уміннями рефлексії своїх

учинків і поведінки забезпечують основу для громадянського самовдосконалення.

Зрозуміло, що зазначені компоненти перебувають у нерозривній єдності. Тільки для зручності аналізу вони розглядаються окремо. Розвиток кожного компонента поширюється на якість у цілому. Саме тому громадянськість уважаємо за доцільне розглядати як органічне ціле в зазначених аспектах. У цьому разі співвідношення їх у різних якостях неоднакове: може переважати певний компонент. Ще меншу питому вагу в структурі громадянськості мають учинки, поведінка, практичні дії.

Як вважають П.Ігнатенко, Н.Косарева, А.Крицька, перевага того чи іншого компонента в різних якостях неоднакова. Останнє впливає на назву цих якостей. За умови, коли говорять про національну свідомість, надають перевагу когнітивному компоненту. Емоційний стає провідним, коли вживається термін “почуття громадянського обов’язку”.

Оцінити результативність формування в майбутніх учителів громадянськості неможливо без чіткого визначення її критеріїв і показників, тому цьому питанню слід приділити особливу увагу.

Розглядаючи громадянськість як інтегровану якість особистості викладача, що визначає його громадянську компетентність, пропонуємо оцінювати рівень сформованості громадянськості за комплексом критеріїв, що відповідають визначеним структурним компонентам громадянськості, що являють собою нерозривну єдність суб’єктивного й об’єктивного.

Підсумовуючи вищевикладене, стверджуємо, що критеріями, на підставі яких можна оцінити сформованість громадянськості майбутнього викладача, є індивідуальні зміни, що відбуваються у внутрішній морально-психологічній структурі особистості. Мірою, або критерієм, у педагогіці можна вибрати кількісні та якісні характеристики особистості [84, с.78].

Основні критерії й показники оцінювання громадянськості віднайшли відображення в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

Критерії й показники громадянськості особистості майбутнього викладача

Критерії	Показники громадянськості, у яких виявляється даний критерій
Цілепокладання	Прагнення відповідати громадянським вимогам суспільства, ставлення перед собою високої мети й досягнення поставлених завдань, робота над зростанням власної професійно-громадянської компетентності
Мотиваційно-ціннісний	Керівництво у вчинках громадянсько-моральними вартостями й нормами, прагнення творити добро заради держави й суспільства, розуміння суспільної ролі викладача у формуванні громадянськості молодого покоління
Когнітивний	Знання, уявлення, переконання, судження індивіда стосовно громадянськості особистості в цілому та громадянськості як значущої професійно-педагогічної якості викладача зокрема
Особистісно-якісний	Альтруїзм, гуманність, доброта, емпатія, чесність, гідність, зичливість, вимогливість, відповідальність, самокритичність, об'єктивність, справедливість, щирість, толерантність
Діяльнісно-поведінковий	Активність, ініціативність, готовність до громадянсько-моральних учинків, уміння долати труднощі, взаємодіяти та співпрацювати з людьми, приймати самостійні рішення та нести за них відповідальність. Готовність до здійснення громадянського виховання школярів

Отже, аналіз науково-педагогічної літератури дає підстави засвідчити, що громадянськість як інтегративне багатокomпонентне поняття, що є вкрай важливою професійною якістю викладача, тісно пов'язане з патріотичними, інтернаціональними, інтелектуальними й моральними цінностями, які належить до загальнолюдських цінностей та якостей демократичного суспільства.

2.2. Дослідна модель формування громадянськості майбутнього викладача гуманітарного профілю під час навчання у вищому навчальному закладі

Розв'язання проблеми формування громадянськості вимагає створення та розробки структурно-функціональної моделі цього процесу. Запропонована нами модель (рис. 2.2) виявилася методологічним орієнтиром практичної

реалізації досліджуваної проблеми та обумовила стратегію експериментальної роботи.

Схарактеризуємо складники представленої моделі.

Підґрунтям, на якому була сконструйована наша модель, стала структура громадянськості, яку визначено й науково обґрунтовано в попередньому підрозділі, тому докладно зупинятися на розгляді структури громадянськості не будемо. Зазначимо тільки, що в представленій моделі для зручності ми блочно поєднали мотиваційно-ціннісний та емоційно-чуттєвий компоненти як такі, що утворюють психологічну сферу особистості, та когнітивний і діяльнісно-поведінковий компоненти, що є змістовно-процесуальною основою громадянськості.

З огляду на сутнісні ознаки громадянськості викладача, її структурних компонентів, визначено технологію формування громадянськості студентів вищих навчальних закладів, що включає такі (за аналогією структурних компонентів) етапи:

- мотиваційно-ціннісний;
- когнітивний;
- діяльнісний;
- аналітико-рефлексивний.

Мотиваційно-ціннісний етап є основою для реалізації інших етапів, оскільки у процесі формування будь-якої особистісної якості починається з формування позитивної мотиваційної сфери особистості.

Метою мотиваційно-ціннісного етапу є формування в студентів певної мотивації, що включає мотиви, цінності, переконання, а також створення позитивного емоційно-чуттєвого фону навчально-виховного процесу.

Для нашого дослідження важливими є такі концептуальні положення щодо формування позитивної мотивації.

1. Мотив викликається тільки тією потребою або тими потребами, що в конкретній ситуації набувають найбільш об'єктивної й суб'єктивної цінності.

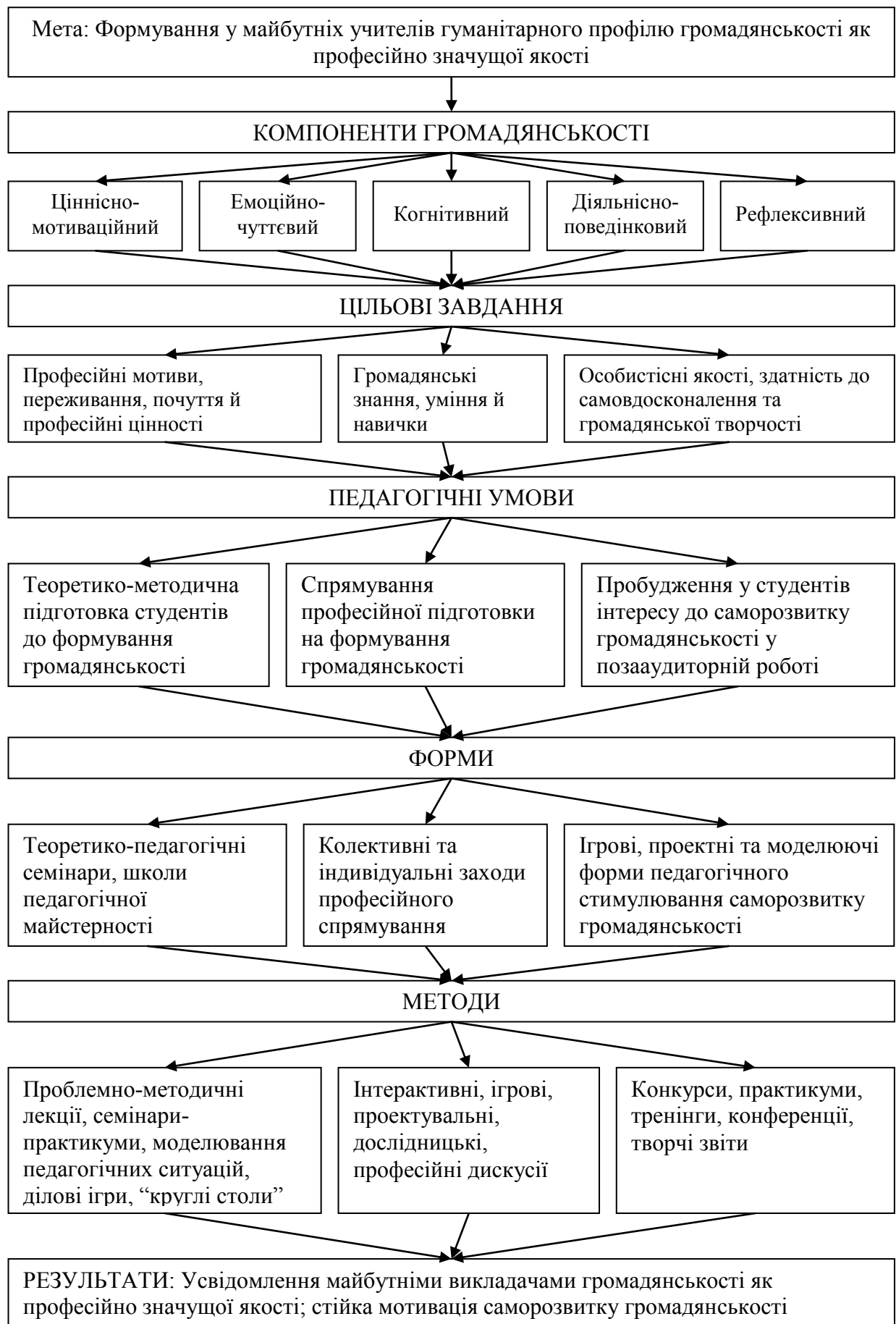

Рис. 2.2 Модель формування громадянськості майбутнього викладача

Знання і здібність оцінювання дії відіграють одну з вирішальних ролей у виникненні мотиву, тому, уважає Д.Кікнадзе, однією з умов виховання мотиву є інтелектуальне виховання й освіта [76, с.55].

2. У процесі мотивації людина не тільки усвідомлює свої потреби, способи й засоби діяльності їх задоволення, а й обирає предмет потреби з урахуванням індивідуального характеру самих потреб. Мотив як усвідомлене збудження для певної дії, власне, і формує в міру того, як людина враховує, оцінює, зважує обставини, у яких вона перебуває й усвідомлює мету, що перед нею постає.

Ціннісно-мотиваційний етап формування громадянськості майбутніх учителів може бути реалізований через чітку постановку перед студентами конкретних завдань оволодіння необхідними знаннями й уміннями та створення для цього сприятливих педагогічних і психологічних умов (ситуації успіху, цікавості, емоційності тощо).

На другому, когнітивному, етапі формування громадянськості в майбутніх учителів передбачається вирішення таких завдань:

- опанування студентами певною сукупністю необхідних знань (умовно ми їх назвали громадянськими);
- розвиток у майбутніх учителів громадянсько-критичного мислення.

Логіко-семантичний аналіз поняття “знання” дає підстави визначити його як перевірений практикою результат пізнання дійсності, правильне її відбиття в мисленні людини [96]. Знання супроводжуються завжди усвідомленням істинності своїх положень. Вони існують у конкретних формах висловлювань будь-якою мовою, фіксуються в системах термінів і категоріальних структурах мислення. Будь-яке знання синтезує в собі емпіричне та теоретичне знання, а їх єдність зумовлює структуру знання взагалі [52].

Слід відзначити, що категорія “знання” у системі освіти є найбільш теоретично й методично обґрунтованою, аналіз функції знань у структурі підготовленості особистості показав, що:

- знання є основою уявлень про дійсність, загальною картиною світу, чим чіткіше вона складається у свідомості людини, тим ширшою є сфера розуміння нею дійсності й орієнтування в ній;

- суттєва роль знань як орієнтира при визначенні людиною напрямів своєї діяльності – практичної або духовної, способи та принципи дій людина обирає відповідно до своїх знань; а визначені знання характеризують норми практичної та пізнавальної діяльності як правила, указівки, алгоритми тощо;

- знання, включаючись до системи цінностей людини, самі стають сферою її життєвих інтересів;

- знаннями обумовлюються способи діяльності людини, вони визначають її навички й уміння; є засобом та об'єктом діяльності, мислення та перетворення;

- знання визначають ставлення до навколишнього світу;

- знання реалізують потребу в самоствердженні, самовираженні, самопрояві, забезпечують творче осмислення сфери діяльності, у якій здійснюється самореалізація;

- знання визначають певною мірою й моральні погляди та переконання, вольові риси особистості;

- знання, сформовані на рівні бачення цілісної картини світу, визначають світовідчуття, світосприймання, світогляд особистості.

У процесі розвитку особистості, формування певних рис, якостей специфічні риси різних знань доповнюють одна одну: на оперативність впливає повнота та глибина, конкретність та узагальненість, гнучкість знань залежить від оперативності; систематичність і системність обумовлюють формування узагальнених знань тощо. Зв'язки між знаннями різної якості різноманітні й повторювані: причинно-наслідкові, зв'язки відношень та умови, подібності й різниці, підпорядкування тощо.

Уважаємо, що формування громадянськості вимагає від особистості критичного мислення, що повною мірою стосується й майбутнього викладача,

мислення якого повинно бути гнучким, глибоким, мобільним, швидким і точним.

Рівень критичного мислення особистості пов'язаний із якостями її розуму й залежить від його глибини (ступінь проникнення в сутність явищ), широти (залучення знань із інших галузей), гнучкості (здатність відмовитися від відомих зв'язків, створення нових), доказовості (особисте оцінювання подій, фактів, глибоке обґрунтування своєї точки зору, об'єктивність), самостійності, логічності [83].

Для формування критичного мислення студентів потрібно не просто озброїти їх системою необхідних понять і знань, а передбачити цілеспрямоване співвідношення наявних знань і сприйнятих у даний момент нових відомостей.

Отже, розвиток критичного мислення означає вдосконалення розумових якостей, операцій і процесів, видів і форм мислення відповідно до завдань та умов професійної діяльності на основі певних знань, наукових фактів за допомогою відповідної системи їх засвоєння й використання, що забезпечує високий рівень розумової активності в студентів.

Для забезпечення діяльнісно-поведінкового компонента громадянськості нами передбачено третій, діяльнісний етап формування громадянськості майбутнього викладача. Цей етап передбачає формування у студентів умінь і навичок, що зумовлюють громадянськість поведінки особистості. Такі вміння й навички ми умовно назвали громадянськими.

Уміння – спроможність належним способом виконувати певні дії, що спираються на доцільне використання людиною накопичених знань та навичок. Утворення вмінь є складним процесом аналітико-синтетичної діяльності кори великих півкуль головного мозку, у процесі якого створюються й закріплюються асоціації між завданнями та застосуванням знань на практиці [57]. Уміння – можливість ефективно виконувати діяльність відповідно до мети та умов, за яких потрібно діяти.

Уміння тісно пов'язані з навичками як засобами виконання діяльності. У результаті виконання вправ у діях індивіда настає такий момент, коли їх виконання перестає потребувати постійного контролю свідомості, робота виконується автоматизовано. Отже, уміння перетворюються в навички.

На підставі аналізу наукових праць В.Андрєєва, Н.Кузьміної, С.Сисоєвої [11; 81; 95], які досліджували різні аспекти проблеми формування творчих умінь, та екстраполюючи їх на інноваційну діяльність учителя, ми виокремили три групи інноваційних умінь:

- інтелектуальні;
- конструктивні;
- комунікативні.

У контексті нашого дослідження до інтелектуальних умінь ми відносимо:

- уміння бачити й усвідомлювати проблему (проблемне бачення);
- уміння аналітичного та критичного мислення (аналізувати, інтегрувати та синтезувати інформацію; визначати головне, відкидати другорядне);
- уміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки.

Конструктивні вміння мають забезпечити процесуальну сторону громадянської поведінки. Такими вміннями, з нашого погляду, є:

- уміння переносити знання й уміння в нову ситуацію;
- уміння планувати свої дії;
- уміння моделювати свою поведінку;
- уміння передбачати результати й наслідки своїх учинків.

До комунікативних умінь, якими повинні володіти майбутні вчителі зі сформованою громадянськістю, ми віднесли такі вміння:

- уміння саморегуляції (уміння керувати своєю поведінкою, виявляти толерантність у спілкуванні);
- уміння міжособистісного спілкування;
- уміння відстоювати свою позицію.

Зазначимо, що критеріями відбору інноваційних умінь були характерологічні властивості та процесуальні сторони громадянськості викладача. Комплекс визначених інноваційних умінь учителя зумовлений станом розробки питання в спеціальній психолого-педагогічній літературі, можливістю виділити ці вміння з загальних професійно-педагогічних, установлених дослідниками. У тих випадках, коли автори формулювали по-різному однакові за сутністю вміння, ми їх узагальнювали або об'єднували.

Зауважимо також, що визначені вміння майбутнього викладача ми розглядаємо в тісному взаємозв'язку з загальними професійно-педагогічними вміннями.

Отже, у розробленій моделі теоретичним шляхом виокремлено етапи формування громадянськості майбутнього викладача, що існують не як механічне поєднання, а системна організація, що забезпечує їх взаємодію та взаємопроникнення.

Важливе місце в запропонованій моделі належить педагогічним умовам формування громадянськості майбутнього викладача.

Незважаючи на те, що предметом великої кількості педагогічних досліджень є педагогічні умови реалізації певних процесів, у сучасній науці існують певні розбіжності в тлумаченні самого поняття “педагогічна умова”.

Здійснений нами аналіз психолого-педагогічної, методичної літератури та нормативних документів, вивчення передового педагогічного досвіду, а також особисті спостереження дали підстави визначити педагогічні умови формування громадянськості майбутнього викладача в навчально-виховному процесі вищого навчального закладу.

Під час пілотажного дослідження доведено, що проблема формування громадянськості майбутніх учителів у вищих навчальних закладах розв'язується на незадовільному рівні: у навчально-виховному процесі замало уваги приділяється громадянському змісту підготовки майбутніх учителів,

рівень сформованості громадянськості студентів переважно низький (середній показник цього рівня становить 61%).

На підставі теоретичного аналізу проблеми, проведення пілотажного дослідження було визначено педагогічні умови та основні напрями формування громадянськості в майбутніх учителів гуманітарних дисциплін. До яких належать:

- підготовка викладачів вищого навчального закладу до формування громадянськості в майбутніх учителів гуманітарного профілю;
- спрямування професійної підготовки, навчально-виховного процесу на формування громадянськості викладача.

Визначені педагогічні умови є оптимальними.

Визначаючи першу умову, ми виходили з того, що в тому випадку, коли викладач є громадянсько невизначеним, пасивним, це негативно впливатиме на розвиток громадянського світогляду студентів. У комунікативній взаємодії викладач ↔ студент педагог повинен бути не лише простим ретранслятором цікавої й патріотично спрямованої інформації, він є високосвідомою, високоморальною особистістю, повністю відповідає вимогам, що висувуються до справжнього громадянина нашої держави. У справжнього педагога немає морального права формувати у студентів ті якості громадянина, яких йому бракує.

Друга умова зумовлена висновками про незадовільний стан навчально-виховної роботи в сучасних вищих учбових закладах у формуванні громадянськості майбутніх учителів: недостатньо реалізується професійно-педагогічний потенціал загальних, психолого-педагогічних і фахових навчальних дисциплін, не проводяться на належному рівні позааудиторні заходи громадянської спрямованості.

Формування громадянськості в майбутніх учителів гуманітарного профілю має здійснюватися на основі врахування особливостей студентського

віку, індивідуальних якостей, в атмосфері доброзичливості, із опорою на національну та світову культуру, народні традиції та сучасну педагогіку.

Висновки до розділу 2

Концепція ґрунтується на розумінні того, що громадянськість розглядається як вияв людської сутності, як необхідна умова успішної професійної-педагогічної діяльності викладача гуманітарного профілю. Відповідно до цього вибудовується педагогічна позиція, що ґрунтується на виявленні громадянської позиції у реалізації свого професійного обов'язку.

Громадянськість не є механічним виявом громадянського ставлення, почуттів і дій. Вона є складним духовно-практичним утворенням, яке можна розглядати тільки в єдності з інтелектуальними, вольовими, світоглядними і ін. компонентами.

Показником громадянськості виступають не окремо сформовані патріотизм, обов'язковість, оптимізм чи відповідальність, а як їх гармонія. Звідси висновок – одним навчанням громадянськість майбутнього викладача не сформувати. Це постійна свідома творча громадянська співпраця викладачів і студентів, яка розгортається під впливом переконань, довільного прийняття рішень, зосередження на інтересах інших людей, на труднощах і турботах свого народу, це спільність громадянських турбот, емоційна до них чутливість.

Виважений, розумний підхід викладачів до формування громадянськості у майбутніх учителів спонукає сучасних до перегляду організації їхньої власної громадянської поведінки, створення атмосфери відвертості, щирості в оцінці конкретних політичних явищ чи життєвих ситуацій, зацікавленості, а від так – і радості професійного життя, відмови від стереотипів, ставлення до студента як до колеги, співпрацівника, якому потрібен кваліфікований педагогічний супровід.

Ефективність будь-якого педагогічного супроводу знижується внаслідок існування протиріч між якістю роботи викладача й результативністю

професійної підготовки студентів, між ускладненням професійних функцій сучасного викладача й недостатньо професійною реакцією на це явище вищих педагогічних закладів на них.

Результати дослідження вказують на те, що образ педагогічної діяльності професіонала – громадянина, який майбутні вчителі отримують у вищому навчальному закладі, не узгоджується з тими реальними обставинами, в яких вони починають працювати.

З'ясування того, які педагогічні умови сприяють ефективному формуванню громадянськості майбутніх учителів – наступне завдання нашого дослідження.

РОЗДІЛ 3

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА МОДЕЛІ ТА ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОСТІ МАЙБУТНЬОГО ВИКЛАДАЧА ГУМАНІТАРНОГО ПРОФІЛЮ У НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

3.1. Організація експериментальної роботи

З метою перевірки гіпотези та ефективності розробленої системи формування громадянськості, спрямованої на підготовку майбутнього викладача гуманітарного профілю, проведено педагогічний експеримент.

Експериментальною базою дослідження були обрані: Харківська гуманітарно-педагогічна академія. У педагогічному експерименті задіяно 300 студентів, які утворили три експериментальні групи (загальною кількістю 156 осіб) і контрольна група (144 осіб). Кількість експериментальних груп зумовлена програмою експерименту. В усіх експериментальних групах перевірялись визначені умови, але в різний спосіб. Різниця полягала в тому, що в одному випадку педагогічні умови перевірялися переважно в процесі навчання, у другому – у процесі позааудиторної виховної роботи, у третьому - умови перевірялися цілісно. Отже, експеримент відзначався варіативністю.

У процесі проведення експериментальної роботи застосовано такі методи:

1. Метод спостереження з метою вивчення особливостей виявлення студентами громадянськості в різних видах навчально-виховної діяльності. Під час організації спостереження керувалися принципами системності й систематичності, що передбачало інтегровану й регулярну фіксацію дій, ситуацій учинків.

2. Різного роду бесіди та анкетування, якісний аналіз вивчення:

- мотиваційно-ціннісної сфери майбутніх учителів, з'ясування їхньої громадянської позиції;
- виявлення у студентів рівня знань і умінь, які свідчать про наявність громадянськості;
- вивчення сформованості особистісних якостей, що свідчать про наявність громадянськості;
- якісний аналіз суджень студентів про шляхи поліпшення формування громадянськості майбутніх учителів.

3. Інтерв'ювання з метою уточнення необхідних констатувальних даних.

На відміну від анкетування, бесіди, інтерв'ю проводилися вибірково, дотримуючись вимог випадкового відбору. Аналізуючи отримані під час бесід та інтерв'ю відповіді порівнювались з результатами, здобутими шляхом запровадження інших методик, що допомогло скласти більш об'єктивне уявлення про існуючий стан досліджуваної проблеми.

4. Тестування з метою визначення громадянської позиції студентів.

Аналіз результатів експериментальної роботи передбачалося здійснювати за критеріально-рівневим підходом, тому дослідження проблеми формування громадянськості майбутніх учителів гуманітарного профілю потребувало відбору критеріїв і показників рівня її сформованості.

Оскільки формування громадянськості майбутнього викладача є складним і комплексним процесом, то віднайти єдиний універсальний критерій, що може виміряти цей феномен, неможливо, потрібен комплекс взаємопов'язаних критеріїв.

При визначенні критеріїв рівнів сформованості громадянськості майбутнього викладача ми виходили зі структури громадянськості викладача та технологічних етапів формування, що були обґрунтовані в теоретичному розділі.

Основними критеріями, що характеризують рівні сформованості громадянськості майбутнього викладача гуманітарного профілю нами

визначено такі: мотиваційно-ціннісний; когнітивний; діяльнісний; рефлексивний; особистісний.

Мотиваційний критерій передбачав вивчення потрібних нам явищ за такими показниками: характер виявлення громадянської позиції (стійка, нестійка, немає); ставлення до громадянських вартостей (позитивне, індиферентне, негативне); характер участі в громадській діяльності (творчий, репродуктивний, виконавський).

Когнітивний критерій визначався за такими показниками:

- сформованість основних понять;
- широта уявлень про основні поняття;
- чіткість визначень основних категорій;
- диференціювання сутності та змісту основних понять;
- здатність до власних оцінок, суджень, розміркувань.

Динаміка рівнів громадянських умінь обстежувалася за такими показниками:

- інтелектуальні вміння – уміє (не вміє, частково вміє) аналізувати, інтегрувати та синтезувати інформацію; визначати головне, відкидати другорядне; установлювати причинно-наслідкові зв'язки, співвідносити, оцінювати;
- конструктивні вміння – уміє (не вміє, частково вміє) переносити знання й уміння в нову ситуацію; планувати свою діяльність; моделювати свою поведінку; передбачати результати й наслідки своїх учинків;
- комунікативні вміння – уміє (не вміє, частково вміє) здійснювати саморегуляцію (керувати своєю поведінкою), виявляти толерантність в спілкуванні; відстоювати свою позицію.

Рефлексивний критерій визначали за показниками:

- сформованість аналітико-рефлексивних умінь – уміє (не вміє, частково вміє) аналізувати основи власної діяльності (ціннісні, світоглядні, професійно-позиційні); співвідносити задум і його реалізацію; прогнозувати на

основі екстраполяції результати й наслідки своїх дій і вчинків та їх реалізація майбутнім учителем;

- рівень самооцінювання (адекватний, занижений, завищений).

Нарешті, особистісний критерій визначався за виявленням відповідальності, самостійності, ініціативності, моральних і вольових якостей.

На підставі змістових характеристик, визначених критеріїв і показників ми виокремили три рівні сформованості громадянськості майбутніх учителів гуманітарного профілю:

Високий рівень – характеризується якісною сформованістю всіх структурних компонентів громадянськості, активним виявленням усіх її функцій у процесі навчальної, громадянської та професійної діяльності; стійкою самоактуалізацією до громадянської самоосвіти, самовиховання та практичної діяльності; розвиненою громадянською зрілістю та активною громадянською позицією; цілісністю й повнотою усвідомлення змісту громадянськості, міцністю світоглядних громадянських переконань. Діагностується внутрішня мотивація до реалізації завдань громадянської освіти та виховання, до громадянської діяльності. Знання сутності та змісту громадянськості, уміння та навички громадянської діяльності, основні громадянські якості розвинені достатньо, відповідно до вимог державних стандартів, й забезпечують готовність до громадянської та професійної діяльності.

Достатній рівень – характеризується сформованістю всіх елементів системи, однак потреба та прагнення до їх подальшого вдосконалення й функціональні показники нестійкі. Знання, уміння, навички та здібності, що утворюють основу когнітивного компонента, недосконалі, проте достатні для виконання окремих завдань громадянської освіти, громадянського виховання та діяльності. Недостатньо повно сформована система знань про усвідомлення сутності громадянської діяльності, здатність до самоаналізу та саморефлексії. Сформовані на достатньому рівні, проте потребують практичного

вдосконалення вміння і навички, що складають основу свідомої, самостійної громадянської діяльності. Громадянські цінності сприймаються як професійно значущі, громадянська позиція є статичною й потребує вдосконалення й активізації, сформовано основні громадянські якості, необхідні для професійної та громадянської діяльності.

Низький рівень – характеризується недостатньою сформованістю більшості компонентів громадянськості, тут не спостерігається виявлення стійкої потреби та бажання їх вдосконалювати. Функціональний показник громадянськості практично не спостерігається. Серед знань, умінь та навичок сформованими є лише ті, що складають основу фахової підготовки й загальної ерудиції. Розвиток чинників ціннісно-мотиваційного та діяльнісного компонентів, громадянських якостей недостатній для постійного ефективного розв'язання завдань професійної та громадянської діяльності. Громадянські цінності не є провідними в ієрархії ціннісних орієнтацій особистості, мотивація до громадянської діяльності нестійка. Громадянська позиція виявляється епізодично.

Формувальний експеримент проходив у природних умовах у *три* етапи, не порушуючи логіки та перебігу професійної підготовки студентів.

Під час формувального експерименту перевірялись такі, за нашим припущенням, *педагогічні умови ефективного впливу на формування громадянськості майбутнього викладача гуманітарного профілю*:

- готовність викладачів до цілеспрямованої діяльності з формування у студентів громадянськості як професійно значущої якості;
- спрямування методів і форм професійної підготовки на формування складових компонентів громадянськості: мотиваційно-ціннісного, емоційно-чуттєвого, когнітивного, діялісно-поведінкового та рефлексивного;
- пробудження у майбутніх учителів інтересу до саморозвитку громадянськості як необхідної професійно значущої якості.

Ці умови були спрямовані на формування мотиваційно-ціннісного та емоційно-чуттєвого компонентів громадянськості майбутніх учителів. У створеному середовищі студентам було надано можливість виявити якості, необхідні в громадянській поведінці, рефлексувати свою діяльність, керуючись ідеями громадянськості.

Соціально-психологічні фактори мали сприяти творчій взаємодії всіх суб'єктів експериментальної роботи, усуненню жорсткого регламенту в навчально-виховному процесі, створенню ситуацій багатоваріативності в процесі розв'язання інноваційних завдань, позитивному ставленню до активізації роботи з формування громадянськості студентів у педагогічному колективі, застосуванню підтримуючих методик, спрямованих на закріплення вмінь і навичок громадянської поведінки, активізації громадянської позиції всіх суб'єктів педагогічного процесу.

Аналіз результатів, отриманих під час формувального експерименту, здійснювався на третьому, контрольному етапі експериментальної роботи.

3.2. Громадянська спрямованість професійної підготовки майбутніх учителів у ХГПА

Численні дослідження вказують на те, що проблема якості професійної підготовки викладачів гуманітарного профілю як існувала раніше, так і не сходить з порядку денного й сьогодні. Причому нині вона стала більш гострішою не тільки в системі професійної освіти України, а й в усьому світі.

Вивчення даної проблеми свідчить про те, що якість професійної підготовки залежить, перш за все, від змісту професійного навчання і виховання вищих навчальних закладів. У процесі пілотажного дослідження з'ясовано, що в процесі професійної підготовки її зміст не відповідає офіційним вимогам державних документів, що стосуються професійної підготовки викладачів. У процесі викладання навчальних дисциплін замало уваги

приділяється формуванню громадянськості як важливої професійно значущої якості, слабо використовуються з цією метою потенціальні можливості навчально-виховного процесу. Із огляду на це, в експериментальній роботі ми прагнули збагатити навчально-виховний процес громадянським змістом.

В основу теоретичного та методичного забезпечення цього процесу було покладено прийняті Українською державою такі важливі документи: Конституція України, Закони “Про громадянство України”, “Про освіту”, “Державна національна програма “Освіта” (“Україна ХХІ століття”), що, зокрема, передбачає комплекс заходів, спрямованих на відродження національної системи освіти, “як найважливішої ланки виховання свідомих громадян Української держави” [99], “Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності” [78] та інші.

Формування громадянськості у вищому навчальному закладі являє собою складний педагогічний процес, що має на меті цілеспрямовано впливати на розвиток у майбутніх учителів громадянської позиції, патріотичних поглядів, переконань, моральних, правових та інших соціально необхідних якостей, що віднайнуть утілення у світорозумінні, почуттях, поведінці, суспільно-політичних відносинах.

Процес формування громадянськості майбутнього викладача у вищому навчальному закладі є багатогранним об’єктом педагогічного вивчення, що відрізняється своїм змістом і структурою. У ньому ми виокремлюємо зовнішні та внутрішні сторони, світоглядний потенціал різноманітних впливів, умови та фактори, що забезпечуватимуть його успішне здійснення.

Тому формування громадянськості являє собою цілісну структуру, що представляє діалектичну єдність усіх його компонентів, має свої особливості та зв’язки.

Під змістом процесу формування громадянськості ми розуміємо сукупність елементів, що складають суть навчально-виховного процесу, а під

структурою – розміщення цих складових елементів, спосіб зв'язків і взаємодії між ними.

При визначенні змісту та структури процесу формування громадянськості ми виходили з єдності обох сторін цього процесу: об'єктивної, що висуває перед громадянином вимоги суспільства й держави, і суб'єктивної, що виявляється в особистісному ставленні студента до суспільства й держави, оволодіння ним суспільними і державними нормами та вимогами, утілення їх у свою поведінку і перехід до професійного самовираження за реальних умов трудової діяльності.

Вимоги об'єктивного характеру висувають перед майбутніми викладачами низку таких професійно важливих завдань громадянського характеру й змісту:

- виховання громадянської позиції студентів, формування навичок соціальної активності;
- розвиток громадянської самосвідомості;
- виховання в майбутніх учителів, вихователів почуття патріотизму, гуманізму, толерантності, культури міжнаціонального спілкування, політичної та правової культури;
- розвиток критичного мислення студентів, наукового плюралізму в оцінюванні альтернативних точок зору й цінностей;
- формування навичок аналізу конкретних подій, темпів життя країни з точок зору прав людини, пошуку консенсусу.

Суб'єктивну сторону процесу формування громадянськості ми вбачаємо у втіленні вищезгаданих завдань у життя.

Отже, головне завдання формування громадянськості полягає в тому, щоб об'єктивні вимоги стали нормою повсякденного життя студентів, розвивали їх мислення й почуття, визначали їхню професійну практичну діяльність і поведінку.

Аналіз досвіду дає підстави констатувати, що втілення в життя об'єктивних вимог щодо формування громадянськості віднаходить своє узагальнення й вираження у ставленні студентів до суспільства та держави.

Практикою доведено, що студент формується як громадянин завдяки роботі цілої системи відношень із навколишнім світом, у якому він перебуває.

З боку студента ці відносини зумовлюються його різноманітною реакцією на довкілля і виявляються в його діяльності, із боку зовнішніх факторів це визначається вихованням, обставинами, умовами, за яких він живе, навчається й розвивається.

На підставі аналізу навчальних планів і програм, ми визначили навчальні курси й дисципліни, що можуть найвищою мірою, за певних умов, сприяти громадянській освіченості студентів. Ці дисципліни представлено в таблиці 3.1.

Таблиця 3.1.

Предмети навчального плану вищого навчального закладу, що впливають на стан громадянської освіченості студентів

№ п/п	Тезаурус громадянської освіти	Навчальні курси й дисципліни	
		1-2 курси	3-4 курси
1.	Конституція України про громадянське виховання. Демократична держава	Всесвітня історія	Основи правознавства
2.	Громадянин, громадянство, громадянське суспільство	Історія України	Основи правознавства
3.	Державні символи. Народні символи. Етнос, нація, народ, етнічна група, національні меншини	Народознавство, Історія України	Основи правознавства
4.	Батьківщина	Всесвітня історія, українська література, українська мова, історія України	
5.	Національна ідея, національний ідеал, національна ідеологія, національні інтереси	Історія України	Правознавство, філософія, основи економічної теорії
6.	Українська національна психологія		Психологія особистості
7.	Менталітет українця	Історія України	
8.	Патріотичні почуття	Педагогіка	Педагогіка
9.	Національні почуття	Педагогіка, історія України	Педагогіка
10.	Гуманізм		Історія України, педагогіка
11.	Закон. Повага до закону		Основи правознавства

12.	Правовий страх і страх моральний		Основи правознавства
13.	Почуття справедливості		Педагогіка
14.	Екологічні почуття		Основи екологічної культури особистості
15.	Правові обов'язки		Основи правознавства
16.	Громадянська свідомість, громадянська позиція	Педагогіка, історія України	Педагогіка
17.	Громадянська гідність, громадянська мужність	Педагогіка	Педагогіка
18.	Громадянський обов'язок і громадянська відповідальність	Педагогіка, українська література, українська мова, історія України	Педагогіка, українська та зарубіжна культура, українська мова, історія України

Зміст навчальних дисциплін, виховних заходів, середовище життєдіяльності студентів насичені українським національно-громадянським духом.

Введення до навчальних планів таких навчальних дисциплін, як політологія, історія України, соціологія, філософія, зарубіжна література, сучасна українська мова, всесвітня історія дають можливість озброїти студентів із правовою законодавчою базою, демократичними принципами функціонування політичної системи, державної влади, формувати демократичні громадянські позиції, правову відповідальність, навички участі в політичному житті, формувати культуру міжособистісних взаємин, оволодівати вітчизняною та світовою історичною й культурною спадщиною, осмислити соціальні відносини в суспільстві, формувати мотиви соціальної поведінки особистості, набути соціальних навичок, розуміти суть ринкових відносин, систему соціального забезпечення, соціального захисту та основних економічних принципів.

Вивчення вищезгаданих навчальних дисциплін допомагає самоствердженню індивідів як суверенних членів суспільства, усвідомленню їхньої особистої політичної та економічної відповідальності, утвердженню людської гідності, неформально та ефективно брати участь у громадських справах, сприяти функціонуванню конституційної демократії.

Відповідно до завдань дослідження, був розроблений і впроваджений у навчальний процес академії спецкурс “Основи громадянськості особистості викладача”, мета якого – формування в майбутніх учителів гуманітарного профілю когнітивного компонента громадянськості. Цей спецкурс у навчально-виховному процесі запроваджувався через викладання соціально-гуманітарних дисциплін, що сприяють набуттю знань і навичок, необхідних громадянину для реалізації громадянських прав і свобод.

У преамбулі Закону України “Про громадянство України” чітко сформульовано: “Громадянство України визначає постійний правовий зв’язок особи й Української держави, який знаходить свій вияв у їх взаєминах, правах і обов’язках” [70].

Для визначення конкретного рівня громадянськості студентів запроваджувався комплекс методів: опитувальник, анкетування, тестування, спостереження, психолого-педагогічні діагностики.

У процесі формування громадянськості майбутніх учителів як їхньої професійної якості враховувалось те, що ця якість є основою громадянської компетентності педагога, тому слід зважити на ті якості й уміння, що студентів будуть необхідними в майбутній професійній діяльності.

Було виділено такі особистісні якості, необхідні майбутньому викладачу гуманітарного профілю для ефективного здійснення процесу громадянського виховання студентів:

- морально-вольові: цілеспрямованість у вирішенні завдань громадянського виховання, твердість у своїх поглядах, уміння відстоювати свою позицію, думку за будь-яких ситуацій, наполегливість;
- емоційно-моральні: педагогічний такт, адекватність внутрішніх мотивів й особистісних орієнтирів, енергійність, емоційна чуйність;
- громадянські: любов до дітей, патріотизм, гуманізм, відповідальне ставлення до виконання своїх обов’язків.

Отже, формування громадянськості майбутнього фахівця – це цілеспрямований процес комплексної взаємодії, який сприяє формуванню у студентів громадянськості. Однак це не єдиний фактор формування громадянськості, з ним тісно пов'язані і переживання особистісного досвіду участі у громадянських відносинах. Дослідити, які наслідки мала описана нами велика робота, які педагогічні умови найефективніше сприяли формуванню громадянськості майбутніх учителів – наше наступне завдання.

3.3. Аналіз результатів дослідно-експериментальної роботи

В основу підсумкової діагностики була покладена методика, запроваджена на констатувальному етапі дослідження. Педагогічні умови формування громадянськості майбутніх учителів гуманітарного профілю частково й опосередковано реалізувались у контрольній групі, для об'єктивності висновків щодо динаміки сформованості досліджуваного утворення в експериментальних групах одержані дані за основними критеріями порівнювалися з аналогічними показниками контрольної групи.

Аналіз результатів формувального експерименту здійснювали в двох напрямках:

1. Зіставлення динаміки середніх кількісних значень і якісних характеристик окремих показників експериментальних груп із відповідними значеннями контрольних.

2. Порівняння динаміки визначених критеріїв і показників в експериментальних групах для виявлення результативності різних варіантів, що були реалізовані в експериментальній роботі.

Для зручності опису результатів експериментальної роботи в першому випадку об'єднання груп E1, E2 і E3 будемо називати як експериментальну групу E.

Зіставлення середніх кількісних значень окремих показників по експериментальній групі Е з відповідними значеннями в контрольній К дало можливість отримати такі дані.

Зафіксовано позитивну динаміку ціннісно-мотиваційного компонента. Як відомо, людина не може засвоїти всього багатства соціального досвіду людства, тому самовизначення особистості, формування смислу її життя та відповідних мотивів діяльності пов'язано з відбором тих цінностей, які найбільшою мірою відповідають її індивідуальним установкам, потребам та інтересам. Громадянські цінності пов'язані з соціально-політичними, є складником загальнолюдських цінностей. Відзначимо, що загальнолюдські цінності – це світоглядні ідеали, моральні норми, що відображають духовний досвід людства. Інтеріоризовані загальнолюдські цінності становлять основу моральності особистості як важливого чинника громадянськості майбутнього педагога.

Результати проведеного дослідження дали підстави свідчити, що в ціннісних орієнтаціях представників експериментальної групи відбулися певні зміни, зумовлені особистісним і професійним розвитком та впливом експериментальної роботи.

Із метою уточнення даних про рівень розвитку досліджуваного компонента громадянськості ми запровадили методи оцінювання сформованості громадянських якостей.

Студентам, як і на початку експерименту, було запропоновано визначити сформованість у себе основних громадянських якостей за такими критеріями:

- 0 балів – немає якості, наявність протилежної, антигромадянської якості;
- 1 бал – якість розвинена слабо, низький рівень;
- 2 бали – якість розвинена посередньо, середній рівень;
- 3 бали – якість розвинена достатньо, високий рівень;
- 4 бали - якість розвинена сильно, максимальний рівень.

Були запропоновані такі якості: прихильність до державних інтересів, демократичність, суспільна ініціативність, гуманістичність, етнічність, державна патріотичність, громадянська відповідальність, громадянська дисциплінованість, громадянська самосвідомість, політичність, почуття громадянського обов'язку, громадянська мужність, прихильність до загальнолюдських цінностей, національна гідність, готовність захищати Батьківщину, терпимість до представників інших етносів, піклування про державну мову, повага до національних традицій, правосвідомість, державницький оптимізм, громадська активність, громадська вірність, філантропічність, політична воля.

Дані, отримані під час експериментального дослідження, показали стійку динаміку розвитку ціннісно-мотиваційного компонента громадянськості майбутніх учителів гуманітарних дисциплін, задіяних у дослідно-експериментальній роботі.

На підставі проведеної діагностики результатів формувального експерименту за когнітивним критерієм встановлено, що майже 29% представників експериментальної групи та 6% контрольної групи досить повно визначили суть громадянськості як духовно-моральної цінності, світоглядної та психологічної характеристики особистості, що обумовлює її обов'язки та відповідальність перед співвітчизниками, Батьківщиною. 21% студентів в експериментальній групі та 7% у контрольній групі громадянськість сприйняли як інтегровану особистісну й моральну якість, що забезпечує результативність соціальної діяльності особистості. Натомість, 28% респондентів експериментальної групи та 37% у контрольній групі пов'язували суть досліджуваного поняття з правовою та політичною культурою особистості, знаннями з історії, соціології, політології, правознавства, якими послуговуються в житті та професійній діяльності; 12% студентів експериментальної групи та 35% у контрольній групі – зі знаннями та вміннями, що необхідні особистості для життя в суспільстві; 10% в

експериментальній групі та 15% у контрольній групі – зі знаннями своїх громадянських прав та обов'язків.

З метою визначення рівня усвідомлення змісту поняття “громадянськість” як інтегрованої якості особистості викладача було проведене опитування, що показало якісне зростання глибини розкриття основних характеристик, повноти відповідей, чіткості певних визначень. Одержані результати аналізувалися за наявністю та глибиною розкриття таких вартісних характеристик громадянськості, як любов до Батьківщини; усвідомлення труднощів, недоліків у суспільстві; правосвідомість; патріотизм; національна свідомість; громадянська позиція; політична культура.

Більшість студентів експериментальної групи (близько 61%) добре орієнтуються в понятійному компоненті громадянськості, тобто змогли дати обґрунтовані, розгорнуті та повні відповіді. Майже 30% студентів контрольної групи показали високий рівень володіння понятійним апаратом, вони чітко визначають суть базових положень, диференціюють основні поняття, розкривають особливості та специфіку. Зменшився відсоток (на 12%) розпливчастих, неконкретних відповідей. У контрольній групі якісних змін покращання якісних показників знань зафіксовано не було.

В експериментальній групі спостерігалось також і підвищення рівня та міцності засвоєння відповідних знань і понять про Батьківщину, патріотизм, відповідальність, обов'язок і гідність. Студенти демонстрували більш упевнені відповіді стосовно правової та законодавчої бази держави, демократичних принципів політичної системи, державної влади. Стали краще орієнтуватись і правильно інтерпретувати такі поняття, як державотворення, суверенітет, самовизначення, демократія, громадянське суспільство, законодавство, судочинство, виборча система, громадянська злагода. Збільшився відсоток правильних і вичерпних відповідей (на 19%) стосовно основних понять про державу як незалежну, демократичну, соціальну, правову.

У порівнянні з представниками контрольної групи, студенти експериментальної групи показали більш глибокі знання про формування території України й економічне та політичне значення цього факту, про роль державної мови як важливого чинника функціонування держави. Діагностується підвищення міцності знань про громадянство України – студенти більш чітко та глибоко розкривають важливість, суть і значення конституційних положень та правові основи українського державного устрою.

У цілому 25% студентів експериментальних груп та 6% студентів контрольної групи дали досить повну характеристику змісту громадянськості, вважаючи, що її складають моральна, правова, політична та правова культура, почуття власної гідності й почуття відповідальності за долю країни, уболівання за благо свого народу та його дружні взаємини у світовому співтоваристві. Майже 31% студентів експериментальної групи та 35% - контрольної групи вважали, що зміст поняття громадянськості особистості становлять знання, уміння та навички з правознавства, політології, соціології, необхідні особистості для життя у правовому суспільстві, а також такі якості, як патріотизм, громадянська активність, відповідальність, почуття власної гідності та вболівання за суспільні ідеали, пріоритети держави. За переконанням 34% респондентів експериментальної групи та 37% – контрольної, до змісту громадянськості відносять політико-правові знання, необхідні для життя та професійної діяльності, такі якості, як патріотизм та національна гідність. Лише 10% представників експериментальної групи та 21% - контрольної відповіли, що це знання та вміння, що необхідні громадянину, і назвали таку якість, як патріотизм.

39% представників експериментальної групи та 6% контрольної - у своїх відповідях показали, що вони чітко диференціюють поняття “громадянськість”, “громадянство”, “громадянин України”. 31% студентів експериментальної групи та 15% - контрольної визначили поняття “громадянськість” як соціально-

психологічну категорію, а поняття “громадянство” віднесли до юридичної категорії.

34% представників експериментальної групи та 11% контрольної пов’язують виховання громадянина з розвитком таких якостей, як патріотизм, національна самосвідомість, громадянська відповідальність, громадянська дисциплінованість. 31% студентів експериментальної групи та 7% контрольної - вважають за необхідне для справжнього громадянина наявність таких якостей, як моральність, толерантність, національна гідність, активна професійна та соціально-суспільна позиція.

35% опитаних із експериментальної групи та 7% із контрольної дали чітке визначення поняття патріотизму, під яким розуміють глибоке громадянське почуття, змістом якого є любов до свого народу, Батьківщини, осмислення моральних і культурних цінностей країни, відповідальності перед своєю нацією, збереження традицій та мовної культури. 31% представників експериментальної групи та 9% - контрольної вважають, що патріотизм є усвідомлення своєї причетності до історії, традицій, культури свого народу та вболівання за його майбутнє. 10% респондентів експериментальної групи та 27% - контрольної групи ототожнюють патріотизм із любов’ю до своєї країни, традицій.

32% респондентів експериментальної групи та 9% - контрольної дали досить повне визначення поняття “громадянська відповідальність”, яке розуміють як свідоме ставлення до виконання власних громадянських дій та обов’язків. 27% представників експериментальної групи та 12% - контрольної групи поняття “громадянської відповідальності” розуміють як своєрідний контроль над своїми вчинками й пов’язують із такими рисами, як ініціативність, творчість, активність. 17% студентів експериментальної групи та 4% - контрольної визначили “громадянську відповідальність” як сприйняття державних та національних вимог власними завданнями.

35% опитаних із експериментальної групи та 7% - із контрольної серед необхідних рис громадянськості викладача назвали правову, політичну культуру, політичну культуру, культуру міжетнічних відносин. 33% студентів експериментальної групи та 21% - контрольної групи назвали важливими рисами громадянськості викладача комплекс якостей та почуттів патріотизму, любові до країни, уболівання за долю народу, знання своєї історії, традицій, культури, шанобливе ставлення до національної символіки. 18% представників експериментальної групи та 56% - контрольної групи вважають якістю громадянськості викладача високий ступінь володіння мовленнєвою культурою.

65% респондентів з експериментальної групи та 24% - контрольної пов'язували суть громадянської позиції з активною громадською діяльністю, принциповим ставленням до явищ суспільного життя, активною професійною позицією. Натомість майже 15% респондентів експериментальної групи та 35% - контрольної – лише з власною точкою зору стосовно навколишнього суспільного життя. 20% майбутніх учителів із експериментальної групи та 4% - із контрольної вбачали, що суть громадянської позиції полягає у власному критичному оцінюванні подій і явищ суспільного життя та пов'язаною з цим активною діяльністю.

21% студентів експериментальної та 8% - контрольної груп мету своєї майбутньої професійної діяльності пов'язували з вихованням свідомого громадянина, активною професійною та громадянською позицією. Майже 48% опитаних експериментальної групи та 35% - контрольної групи вважали, що мета професійної діяльності – це виховання всебічно розвиненої особистості з високими громадянськими якостями, а також в ефективній фаховій діяльності та професійному самовдосконаленні. 21% студентів експериментальної та 35% - контрольної груп зазначили, що мета професійної діяльності викладача – це формування в учнів якісних знань зі свого предмета та їхнє моральне та громадянське виховання. Водночас приблизно 10% опитаних в

експериментальній групі та 19% - контрольній групі зауважили, що мета професійної діяльності полягає в сумлінному виконанні службових обов'язків, одержанні задоволення від роботи (як морального, так і матеріального). 3% представників контрольної групи вважали, що мета професійної діяльності – матеріальне забезпечення потреб особистості.

17% опитаних майбутніх учителів із експериментальної групи та 4% із контрольної першочергово пов'язують свої сенсожиттєві орієнтації з активною громадянською та професійною діяльністю. Майже 12% респондентів експериментальної групи та 10% - контрольної групи назвали побудову громадянського суспільства однією з пріоритетних цілей життя; майже 25% респондентів обох груп уважали однією з цілей життя виховання “справжніх громадян”. Майже 41% представників контрольної групи під метою свого життя розуміли самореалізацію, майже 75% експериментальної групи та 65% - контрольної – ефективну професійну діяльність (самореалізацію в професії). 25% респондентів експериментальної групи та 61% - контрольної групи не розглядали громадянську діяльність чи громадянське виховання метою життя.

Майже 78% студентів експериментальної групи та лише 35% – контрольної включили громадянський компонент до мети і завдань виховної роботи в сучасних закладах освіти. 52% представників експериментальної та 21% - контрольної груп розглядали виховання громадянина та громадянські якості як пріоритетний напрям у цьому виді діяльності. Близько 85% опитаних студентів експериментальної групи та 68% - контрольної усвідомлювали мету й завдання виховної роботи в університеті відповідно до висунутих вимог.

47% студентів експериментальної групи та лише 10% - контрольної мали бажання долучитися до різних видів громадської діяльності. 38% опитаних експериментальної групи та 52% – контрольної виокремили по одному виду громадської діяльності. Біля 15% респондентів із експериментальної групи та 45% – із контрольної групи не визначили свого місця в громадській роботі.

41% студентів експериментальної групи та 15% - контрольної пов'язували свою особистісну та професійну самореалізацію з громадянською діяльністю.

На підставі аналізу відповідей ми дійшли висновку, що майбутні вчителі велике значення надавали такому компоненту громадянського виховання, як формування громадянина (41% експериментальної групи та 49% контрольній). Меншу значущість респонденти надали формуванню правової й політичної культури (15% експериментальної групи та 45% контрольної). Лише 5% опитаних контрольної групи дали свій варіант відповіді, розкривши інтегрований зміст громадянського виховання. В експериментальній групі цей показник становив близько 40% від загальної кількості респондентів.

Аналіз результатів дослідження дав підстави стверджувати, що за всіма критеріями, за якими проводилося дослідження, майбутні вчителі експериментальної групи демонстрували якісне підвищення рівня громадянськості як у порівнянні з контрольною групою, так і з даними опитування на етапі констатувального експерименту. Результатами дослідження доведено, що в експериментальній групі на 15-18% більшою в порівнянні з контрольною є кількість майбутніх учителів, які демонстрували чітке розуміння суті та змісту громадянськості.

Якісно збільшилася в експериментальній групі, у порівнянні з іншими респондентами, кількість студентів, які правильно й чітко визначали мету та завдання громадянської діяльності та громадянського виховання, демонстрували активну громадянську позицію та громадянську спрямованість сенсожиттєвих орієнтацій та ціннісних установок. У контрольній групі показники суттєво не змінилися.

Дослідження дало підстави засвідчити, що лише в експериментальній групі майже вдвічі в порівнянні з контрольною групою збільшилася кількість респондентів, які мали стійку мотивацію та спрямованість до громадянської діяльності в суспільстві, володіли досвідом такої діяльності та чіткими

уявленнями про її суть та види, пов'язували зміст громадянської позиції з активною діяльністю. У студентів вона виявлялася у стійкій спрямованості на себе, з погляду до громадянського ідеалу. Студенти не лише демонстрували ґрунтовні знання, а й здатність до суспільного вибору, до участі в громадянському самоврядуванні.

Узагальнені результати варіативного експерименту представлено в таблиці 3.2.

Аналіз даних про сформованість мотиваційно-ціннісного компонента громадянськості майбутніх учителів (таблиця 3.2) показує, що найбільший вплив на його динаміку мав експериментальний варіант Б, що передбачав інтенсивне гуманістичне насичення позааудиторної виховної роботи зі студентами.

У студентів групи Е2 і Е3 значно зміцнилася громадянська позиція, покращилося ставлення до громадянської діяльності та громадянського виховання, поняття громадянськості набули особистісно значущого сенсу.

Майже 95% респондентів груп Е2 і Е3 проти 58,8% студентів групи Е1 серед цінностей, що є особистісно значущими, назвали 2-3 громадянські цінності (патріотизм, громадянська відповідальність, громадянська позиція, національна гідність, громадянський обов'язок, законність тощо). Майже 2% респондентів експериментальної групи та 45% - контрольної не вважали громадянські цінності особистісно-пріоритетними.

Таблиця 3.2

Динаміка рівнів сформованості мотиваційного компонента (у %)

Групи Рівні	Е1(32 особи)		Е2 (37 осіб)		Е3 305 осіб)		К (88 осіб)	
	Конст. етап	Контр. етап	Конст. етап	Контр. етап	Конст. етап	Контр. етап	Конст. етап	Контр. етап
Високий	27,5	58,8	26,2	70,1	19,1	66,7	16,7	38,2
Достатній	31,4	31,4	31,8	26,2	38,1	26,7	48,6	54,5
Низький	41,1	9,8	42,0	3,7	42,8	6,6	34,7	7,3

Продемонстрували свідоме ставлення до зв'язку між індивідуальною свободою, правами людини та громадянською відповідальністю до

компетентної активної участі в житті демократичної правової держави 29,2% представників експериментальної групи та 10,2% респондентів контрольної групи.

Однією з найважливіших інтегрованих ознак громадянськості, а також критерієм її сформованості, з нашого погляду, є наявність громадянської позиції. Ядром поняття “громадянська позиція”, як відомо, є громадянська свідомість особистості, що, органічно сполучаючись із моральними почуттями, виражається у вчинках особистості, у її активній діяльності, спрямованій на утвердження передових поглядів, ідеалів.

Ми розглядали наявність громадянської позиції особистості необхідною умовою, ступенем для виміру громадянської зрілості, тобто до усвідомленої готовності особистості взяти на себе відповідальність за долю країни в період тяжких випробувань, стурбованості за її майбутнє, готовності підпорядковувати особисті інтереси суспільним, якщо цього вимагають обставини.

Результатами проведеного нами дослідження зафіксовано позитивні зміни рівня сформованості цієї якості: якщо кількісний склад студентів, які вважали, що у них сформована громадянська позиція змінився не значно: 71% на початковому етапі експерименту, 82% на завершальному етапі експерименту, проте суттєво змінився характер і зміст відповідей респондентів.

Відповіді стали характеризуватися більшою ґрунтовністю та змістовністю. Збільшився відсоток (на 19%) студентів експериментальної групи, які вважали громадянську позицію сформованою та пов’язували її з обов’язками громадянина своєї держави, (на 17%) з участю у виборах.

Значно зменшилася кількість студентів експериментальної групи, які не розуміли суті значення поняття громадянська позиція й ототожнювали її наявність з почуттям патріотизму (на 12%), із дотриманням норм держави (на 7%), протестом проти негативних процесів у суспільстві (на 8%). Практично не було відповідей схематичного й абстрактного характеру, лише 7% майбутніх

учителів експериментальної групи не змогли чітко та змістовно конкретизувати шляхів реалізації громадянської позиції, проте всі зазначили, що вона передбачає активну позицію та участь в житті країни. Студентів, які зовсім не змогли дати відповідей та висловити свого ставлення стосовно громадянської позиції на завершальному етапі експерименту не було.

Отже, у процесі дослідження виявлено, що в більшості студентів експериментальної групи сформована чітко усвідомлена громадянська позиція. Студенти мають усі необхідні знання, мотивацію до її втілення, мають уявлення про основні шляхи реалізації. На відміну від констатувального етапу експерименту, інтуїтивні пошуки на основі побутових знань або книжкових уявлень змінилися свідомою ґрунтовною системою знань, умінь і навичок, усвідомленням пріоритетних напрямів діяльності, з умотивованим свідомим прагненням до активної діяльності в громадських організаціях, органах самоврядування.

Отримані результати дослідження дали підстави засвідчити збільшення в експериментальній групі кількості студентів із високим рівнем ціннісно-мотиваційного компонента громадянськості та зменшення кількості студентів активної громадянської позиції майбутніх учителів експериментальної групи як показників їхньої громадянськості.

Згідно з даними таблиці 3.3 найбільші зрушення у сформованості когнітивного компонента громадянськості зафіксовано в групі Е1, яка працювала за експериментальним варіантом А.

Таблиця 3.3

Динаміка рівнів сформованості когнітивного компонента громадянськості майбутніх учителів (у %)

Групи Рівні	Е1(32 особи)		Е2 (37 осіб)		Е3 305 осіб)		К (88 осіб)	
	Конст. етап	Контр. етап	Конст. етап	Контр. етап	Конст. етап	Контр. етап	Конст. етап	Контр. етап
Високий	2,0	29,4	2,8	18,7	2,9	21,0	2,4	12,8
Достатній	19,6	65,7	16,8	72,0	21,0	69,5	28,1	67,0
Низький	78,4	4,9	80,4	9,3	76,1	9,5	69,1	13,2

Можна стверджувати, що в процесі експериментальної роботи знання студентів експериментальної групи вийшли на якісно новий рівень і стали основою громадянської самосвідомості, що включає в себе усвідомлення громадянських вимог та відповідне ставлення до них.

Усвідомлюють свою особистісну політичну та економічну відповідальність 36% студентів експериментальної групи та 15% – контрольної.

Значно підвищився рівень мовленнєвої компетентності студентів експериментальної групи. Так, за даними дослідження: володіють літературною мовою 38% представників із контрольної групи, із них 51% опитаних зазначили, що вільно спілкуються українською мовою. Володіють українською мовою на побутовому рівні, однак спілкуються російською – 62% майбутніх педагогів контрольної групи. Після проведення експериментальної роботи ми отримали такі дані: володіють літературною мовою 54% майбутніх педагогів, із них 67% вільно спілкуються українською мовою. Володіють українською мовою на побутовому рівні, однак спілкуються російською мовою – 46% студентів.

Отже, експериментальна перевірка зазначених умов забезпечила такі результати: після проведення роботи у студентів зафіксовано більш високий рівень сформованості основних базових понять. Вони стали давати більш чіткі та правильні відповіді не лише на питання репродуктивного характеру, й на уточнювальні запитання. Значно розширився діапазон уявлень про основні поняття та базові категорії проблеми.

Характер студентських відповідей переконує, що вони свідомо оперують основними теоретичними поняттями, їхні уявлення являють собою логічну систему, майбутні педагоги правильно визначають залежності та співвідношення окремих їх частин. Змінились і якісні характеристики знань, що на початковому етапі були, переважно (близько 67% респондентів), епізодичні та ситуативні. На завершальному етапі майже 60% студентів продемонстрували наявність системних та чітких знань із проблеми.

Із метою уточнення даних про рівень сформованості когнітивного компонента проаналізовано результати успішності представників експериментальної групи та контрольної групи з навчальних дисциплін соціально-гуманітарного циклу та курсів педагогічного спрямування.

Результати дослідження показали, що якісний показник успішності в експериментальній групі вищий, аніж у контрольній. Так, відмінні оцінки одержали близько 35% студентів експериментальної групи та 25% студентів контрольної. Оцінки “добре” отримали приблизно 45% студентів експериментальної групи та 30% студентів контрольної групи. Задовільні оцінки мали 20% майбутніх педагогів із експериментальної групи та 35% представників контрольної групи. Незадовільних оцінок в експериментальній групі зафіксовано не було, у контрольній групі незадовільні оцінки мали майже 10,2% студентів.

Незважаючи на опосередкованість зв'язку між результатами успішності з навчальних дисциплін соціально-гуманітарного й педагогічного циклів та рівнем сформованості громадянськості майбутніх учителів, слід звернути увагу на підвищення в експериментальній групі відсотка студентів із оцінками “відмінно” й, особливо, “добре”. Це, з нашого погляду, є свідченням збільшення в експериментальній групі кількості студентів із високим рівнем когнітивного компонента громадянськості та зменшенням кількості студентів із низьким рівнем громадянськості, а також – посилення мотивації до навчання та професійної спрямованості майбутніх учителів гуманітарного профілю експериментальної групи як показників їхньої громадянськості.

Динаміку сформованості діяльнісно-поведінкового компонента громадянськості майбутніх учителів представлено в таблиці 3.4. За даними контрольного етапу експерименту на цей компонент найбільший вплив мав експериментальний варіант Б. Такий результат був нами передбачений, оскільки в цьому разі студенти більшою мірою залучалися до практичної

діяльності й мали ширші можливості реалізувати свою громадянську позицію та соціальну активність.

Таблиця 3.4

Динаміка рівнів сформованості діяльнісно-поведінкового компонента (у %)

Групи Рівні	Е1(32 особи)		Е2 (37 осіб)		Е3 (35 осіб)		К (88 осіб)	
	Конст. етап	Контр. етап	Конст. етап	Контр. етап	Конст. етап	Контр. етап	Конст. етап	Контр. етап
Високий	9,8	34,3	14,0	37,4	14,4	42,8	13,2	20,8
Достатній	49,0	55,9	46,7	48,6	42,8	50,5	42,4	72,2
Низький	41,2	9,8	39,3	14,0	42,8	6,7	44,5	7,0

Для уточнення даних щодо рівнів сформованості діяльнісно-поведінкового компонента в майбутніх учителів гуманітарного профілю поряд з іншими методами дослідження враховувалися результати їхньої діяльності під час педагогічної практики. Оцінювання здійснювалося в межах прийнятої системи за такими напрямками:

1. Рівень аналізу студентом стану громадянської освіти та виховання в навчальному закладі.
2. Здатність самостійно розробити та реалізувати варіант системи громадянської освіти та виховання.
3. Спроможність до організації громадянського виховання під час вивчення фахових дисциплін.
4. Уміння використовувати можливості методичного інструментарію та змісту фахових дисциплін для громадянської освіти.
5. Здатність до розробки та реалізації системи заходів громадянського виховання.

Узагальнення одержаних даних дали підстави дійти висновку про сформованість діяльнісно-поведінкового компонента громадянськості майбутніх учителів гуманітарного профілю : високий рівень продемонстрували 24% представників експериментальної групи та 10% студентів контрольної групи; середній рівень – 71% респондентів експериментальної групи та 78%

опитаних контрольної групи; низький рівень – 5% майбутніх педагогів експериментальної групи та 12% представників контрольної групи.

В експериментальних групах (особливо в групах E2 і E3) значно розширився діапазон громадянської діяльності майбутніх педагогів: на 30% збільшилася кількість студентів, які стали брати активну та систематичну участь у різноманітних формах та методах громадянського спрямування: бесідах, роботі клубів, конкурсах, круглих столах, диспутах, конференціях. На 17% збільшилася кількість студентів, які стали брати більш активну участь у заходах політичного спрямування: роботі прес-центрів, лекторіїв, дебатних клубах. На 11% зросла кількість студентів, які стали вести постійну та систематичну роботу за такими напрямками: вивчення історії свого міста; дослідження та облік історичних пам'яток; збирання предметів давнини, записування традицій, звичаїв, пісень, легенд; догляд за пам'ятниками, могилами тощо. Майже вдвічі збільшилася кількість студентів, які стали брати активну участь у роботі студентського самоврядування. На 20% - кількість заходів громадянського спрямування, проведених та організованих за студентською ініціативою. На 30% підвищилася кількість студентів, які володіли навичками ведення політичної дискусії або диспуту.

Необхідно відзначити, що студенти експериментальної групи демонстрували високу активність під час проведення діагностування ознак критерію, завдання за діяльнісним критерієм не викликали значних труднощів, як у контрольній групі. Студенти експериментальної групи адекватно давали відповіді на поставлені запитання й надавали необхідну докладну інформацію за завданнями діагностування ознак діяльнісного критерію. Відповіді студентів контрольної групи змінилися не суттєво.

Дослідженням встановлено, що формування громадянськості особистості можливе в процесі залучення її до різних видів діяльності. У громадянській діяльності особистість усвідомлює себе суб'єктом громадянських дій, вступає у різні відносини з суспільством, державою. У процесі формування в майбутніх

учителів громадянських знань, умінь й навичок формується і система способів діяльності. Ступінь громадянської активності студентів залежить від запровадженої системи стимулювання та мотивації їхньої діяльності. Навчально-виховна та громадянська діяльність має для студентів великі виховні можливості сприяє навчанню орієнтуватися в перевагах педагогічної професії, загальнолюдських та громадянських цінностях.

Це, з нашого погляду, доведено збільшенням в експериментальній групі кількості студентів із високим рівнем сформованості діяльнісно-поведінкового компонента громадянськості та зменшенням кількості студентів із низьким рівнем громадянськості, а також – посиленням мотивації до громадянської діяльності майбутніх учителів експериментальної групи як показників їхньої громадянськості.

Отже, рівень діяльнісно-поведінкового компонента в експериментальній групі мав якісно позитивну динаміку розвитку порівняно з результатами контрольної групи та показниками констатувального етапу дослідження. Результати дослідження підтвердили наявність у майбутніх учителів гуманітарного профілю із експериментальної групи більшого досвіду громадянської діяльності та дієвої громадянської позиції, якісно вищий рівень розвитку досліджуваного компонента.

На завершальному етапі експерименту студенти експериментальної групи більш упевнено продемонстрували вміння та навички критично сприймати інформацію й самостійно її аналізувати. Зіставлення динаміки рівнів рефлексивної поведінки по окремих групах показано в таблиці 3.5

Таблиця 3.5

Динаміка рівнів рефлексивної поведінки (у %)

Групи Рівні	Е1(32 особи)		Е2 (37 осіб)		Е3 (35 осіб)		К (88 осіб)	
	Конст. етап	Контр. етап	Конст. етап	Контр. етап	Конст. етап	Контр. етап	Конст. етап	Контр. етап
Високий	4,9	29,4	9,3	32,7	7,6	38,1	5,6	17,4
Достатній	19,6	53,9	15,9	57,9	16,2	52,4	38,9	70,5
Низький	75,4	16,7	74,8	9,4	76,2	9,5	55,5	12,1

Заслуговує на увагу той факт, що в майбутніх педагогів гуманітарного профілю з експериментальної групи значно покращилися показники й дістали найвищої оцінки сформованість таких громадянських якостей, як патріотизм (державна патріотичність), громадянська активність, громадянська відповідальність, громадянська самосвідомість, національна самосвідомість, громадянська дисциплінованість, громадянська мужність, почуття громадянського обов'язку.

Більшість студентів експериментальної групи (73%) під патріотизмом розуміють любов до Вітчизни, її культури, історії, традицій у поєднанні з активною соціальною діяльністю, спрямованою на зміцнення й розвиток політичної та економічної величі своєї держави, готовністю відстоювати її інтереси, свободу, суверенітет.

56% майбутніх педагогів експериментальної групи органічно поєднують із патріотизмом особистісну національну самосвідомість, що базується на національній ідентифікації: вбирає в себе віру в духовні сили своєї нації, її майбутнє, волю до праці задля народу, уміння осмислювати моральні та культурні цінності, історію, звичаї, обряди, символіку; здатність до вчинків, що вмотивовані любов'ю, вірою, волею, осмисленням відповідальності перед своєю нацією.

Майже 70% опитаних майбутніх учителів гуманітарного профілю експериментальної групи пов'язують із патріотизмом культуру міжетнічних взаємин, що виявляється в повазі до інтересів, прав, самобутності великих і малих народів, у готовності до свідомого життя в демократичному суспільстві; готовності й умінні йти на компроміси з різними етнічними, релігійними групами заради конструктивного вирішення питань соціального миру.

Не менш важливими показниками підвищення рівня сформованості громадянськості в респондентів експериментальної групи є визнання пріоритетними таких цінностей, як громадянська активність, громадянська

відповідальність, громадянська самосвідомість, національна самосвідомість, громадянська дисциплінованість (37% опитаних).

Водночас у представників контрольної групи найвище оцінюються загальнолюдські та професійні якості: демократичність, гуманізм, етнічність, філантропічність, найнижче – такі якості, як громадянська відповідальність, громадянська активність, тобто якості, що визначають активність особистості в громадянській сфері, її громадянську позицію та спрямованість. Це опосередковано засвідчує вищий рівень громадянської спрямованості й активності саме майбутніх учителів із експериментальної групи, завдяки певному досвіду громадянської діяльності та дієвої громадянської позиції, достатньої сформованості ціннісно-мотиваційної сфери.

Отже, ми маємо всі підстави стверджувати, що громадянські якості в уявленнях та досвіді майбутніх учителів гуманітарного профілю експериментальної групи стали посідати більш вагоме місце. Можна вважати, що за цими фактами стоять не тільки достатні знання про громадянськість, а й такий зміст діяльності, що сприяє виробленню цих якостей.

Результати визначення рівнів громадянськості після завершення формульовального етапу експерименту та порівняння їх із даними, одержаними на констатувальному етапі експерименту, показали, що загалом за всіма окремими критеріями (компонентами) показники рівня громадянськості в експериментальних групах якісно підвищилися як у порівнянні з доекспериментальними даними, так і з аналогічними показниками контрольної групи.

Узагальнення даних, одержаних із різних джерел, про рівень розвитку як досліджуваного утворення в цілому, так і його структурних компонентів, дало можливість дійти висновку, що в експериментальній групі суттєво підвищився відсоток студентів із високим рівнем громадянськості. Натомість в експериментальній групі майже не було зафіксовано майбутніх учителів із низьким рівнем громадянськості.

Високий рівень продемонстрували 33,4% студентів експериментальної групи, 17,4% представників контрольної групи (мали цілісність і повноту змісту базових понять, широкі уявлення про основні поняття, високий рівень сформованості громадянських якостей, активну громадянську позицію, мотивацію та спрямованість до громадянської діяльності, освіти й самоосвіти).

Достатній рівень – майже 56,3% студентів експериментальної групи, 68,7% - контрольної групи (мали чітку систему основних теоретичних знань із проблеми, уявлення про основні базові поняття, високий рівень сформованості окремих громадянських якостей, уявлення про реалізацію громадянської позиції, спрямування до самоосвіти та прагнення до активної громадянської діяльності майже не виявлені).

Низький рівень – в експериментальній групі продемонстрували в середньому 10,2% студентів, причому, в експериментальній групі ЕЗ, де забезпечувалася цілісність процесу формування громадянськості майбутніх учителів гуманітарних дисциплін цей показник виявився найнижчим – 4,8%. У контрольній групі цей показник становив 13,9% (схематичні, поверхові знання основних понять, низький рівень сформованості основних громадянських якостей, не вироблена активна громадянська позиція та мотивація до активної громадянської діяльності, не сформовані вміння та навички громадянської діяльності).

Отже, експериментальна робота мала позитивний характер, підтвердила припущення, що реалізація теоретичних положень, обґрунтованих у першому розділі дослідження, сприятиме оптимізації процесу формування громадянськості в майбутніх учителів гуманітарного профілю. Одержані результати дають підстави свідчити, що гіпотеза дослідно-експериментальної роботи в цілому підтверджена.

Подібний висновок підтверджується результатами запровадження всіх методик діагностики рівня сформованості цього утворення та порівняльним аналізом одержаних даних із аналогічними показниками контрольної групи,

представники якої мали приблизно однаковий із експериментальною групою рівень громадянськості на початку експерименту.

Дослідження не претендує на повноту та вичерпаність розгляду досліджуваної проблеми. До питань, що, з нашого погляду, потребують подальшого дослідження, ми відносимо такі: обґрунтування педагогічних умов формування громадянськості майбутніх учителів у процесі навчання в магістратурі, вивчення механізмів впливу громадянськості на становлення громадянської та професійної зрілості майбутніх учителів. Із роботою над розв'язанням зазначених проблем ми пов'язуємо перспективи подальшого наукового дослідження цієї проблематики.

Висновки до розділу 3

У результаті проведеного експериментального дослідження ми дійшли таких висновків.

Для виявлення результатів експериментальної роботи на підставі аналізу психолого-педагогічної літератури, педагогічних спостережень, само оцінювання студентів було визначено основні критерії та показники (позитивні мотиви й цінності, сформованість спеціальних знань і вмінь, рефлексивна поведінка, сформованість громадянських якостей особистості), що відображають суттєві характеристики громадянськості майбутнього викладача й диференціюються як високий, достатній, низький.

У результаті варіативної експериментальної роботи встановлено, що забезпечення визначених педагогічних умов (гуманістичної спрямованості навчально-виховного процесу через запровадження комплексу адекватних методів, форм і засобів) впливають на ефективність формування громадянськості майбутніх учителів. При цьому виявлено позитивну динаміку всіх досліджуваних показників в експериментальних групах, порівняно з контрольною:

- кількість студентів із високим рівнем сформованості мотиваційно-ціннісного компонента в експериментальних групах збільшився на 41,4%, у контрольній – на 21,5%;
- значно покращилися показники когнітивного критерію: в експериментальних групах високий рівень громадянської освіченості зафіксовано в середньому в 25% студентів, низький – у 7,4%. В експериментальній групі ці показники становили 12,8 і 13,2% відповідно;
- зафіксовано позитивні зрушення в показниках сформованості вмінь громадянської поведінки – кількість студентів із високим рівнем цього показника в експериментальних групах збільшилася на 25,6%, а в контрольній групі лише на 7,1%;
- збільшилася кількість студентів з високим рівнем сформованості рефлексивних умінь: підвищення високого, достатнього й низького рівнів становили 26,3%, 37,8% і -63,1%, у контрольній групі отримано відповідно +11,8%, +36,6%, -43,4%.
- позитивну динаміку отримано й по особистісних якостях, що характеризують громадянськість учителя.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження підтвердило основні положення висунутої гіпотези й дало підстави сформулювати висновки відповідно до поставлених завдань:

1. На підставі аналізу наукової літератури з'ясовано, що ідеї формування громадянськості в особистості, зокрема в учителя має давні корені, що сягають в епоху Відродження та Просвіти.

2. Доведено, що в сучасних умовах державотворення незалежної України соціально-педагогічна роль і значення громадянськості викладача, й особливо викладача гуманітарного профілю, значно зростає.

3. Теоретичний аналіз філософської, психолого-педагогічної, методичної літератури дав підстави:

- визначити громадянськість учителя як інтегративну багатокomпонентну професійно-педагогічну якість, що складається з системи знань, умінь, переживань, емоційно-ціннісних орієнтацій, переконань особистості, що допомагають учителеві усвідомити свою соціальну роль, реалізувати свій громадянський і професійний обов'язок перед державою й суспільством;
- установити, що структура громадянськості викладача відображає діалектичну єдність об'єктивного та суб'єктивного, загального та особистого і може бути представлена сукупністю ціннісно-мотиваційного, емоційно-чуттєвого, когнітивного, діяльнісно-поведінкового та особистісно-самотворчого компонентів;
- розробити структурно-функціональну модель формування громадянськості майбутнього викладача.

4. На підставі встановлених структурних компонентів громадянськості викладача визначено критерії (ціннісно-мотиваційний, когнітивний, поведінковий, рефлексивний) та рівні (низький, достатній, високий) її сформованості.

5. Теоретично обґрунтовано та експериментально підтверджено, що формуванню громадянськості майбутніх учителів гуманітарного профілю сприяє створення певних педагогічних умов, що полягають у забезпеченні громадянської спрямованості навчально-виховного процесу вищого навчального закладу комплексом адекватних форм і методів, створенні у вищому навчальному закладі розгалуженої системи позааудиторної роботи, упровадження в навчальний процес спецкурсу “Основи громадянськості особистості викладача” (програма спецкурсу додається); організацію активної та диференційованої роботи зі студентами, спрямованої на формування громадянськості як важливої професійно значущої якості.

6. Реалізація педагогічних умов формування громадянськості в майбутніх учителів гуманітарного профілю сприяла розвитку громадянської активності, що виявилось у позитивному ставленні до проблем громадянськості, виявленні ініціативності в організації виховних заходів громадянського спрямування, розширенні системи знань у галузі громадянського виховання, в усвідомленні важливості громадянського виховання, в оволодінні вміннями громадянської поведінки.

7. Результатами дослідно-експериментальної роботи зафіксовано, що кількість студентів із високим рівнем сформованості громадянськості в експериментальних групах збільшилася в середньому на 31,1%, у контрольній групі – на 14,9%. На низькому рівні сформованості досліджуваної якості в експериментальних і контрольній групах залишилося 6,4% і 13,9% студентів відповідно.

8. Розроблено й запроваджено в навчально-виховний процес спецкурс “Основи громадянськості особистості викладача”.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми. Подальшого дослідження потребують такі напрями: розроблення теоретичних засад та шляхів формування громадянськості майбутніх учителів гуманітарного профілю з урахуванням специфіки навчальних дисциплін, що вивчаються у вищих навчальних закладах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авдєєв М.І. Виховання громадянина / М.І.Авдєєв // Наук. зап. каф. педагогіки. – Х., 1997. – Вип.2. – С.119-121.
2. Авер'янова Н.В. Українознавчі основи виховання особистості // Рідна школа – 2000. – №10. – С.15-16.
3. Авдіянц Г.Г. Духовне становлення особистості майбутніх педагогів у сучасних соціокультурних умовах // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції “Підготовка викладача в сучасних умовах”. - Слов'янськ, 2003. - С.230-233.
4. Авраменко К.Б. Методична підготовка викладачів початкових класів у педагогічних навчальних закладах України (1956-1996 рр.): Автореф. дис... канд. педагог. наук: 13.00.04 / Інститут педагогіки і психології професійної освіти. - К., 2002. – 20 с.
5. Алексєєва О. Правова освіта як основний аспект громадянського виховання людини в контексті європейської інтеграції / О.Алексєєва // Наук.зап. Тернопіл. нац. пед. ун-ту. Сер.: Педагогіка. – 2004. - №6. – С.194-196.
6. Алексєєва М.І. Потребово-мотиваційний аспект виховання громадянськості // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави. Матеріали другої всеукр. наук. конф., 13-14 листоп. 1997 р. – К., 1997. – С.107-109.
7. Алексюк А.М. Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія: Підручник для студентів, аспірантів та молодих викладачів вузів. - К.: Либідь, 1998.- 558 с.
8. Аніщенко А. Соціалізація юнацтва в умовах територіальної громади як складова громадянського виховання / А.Аніщенко // Соціальна педагогіка і теорія та практика. – 2007. - №2. – С.30-36.
9. Антонюк Р. Національне та громадянське виховання учнів та студентів як аспект полікультурного виховання // Мандрівець. – 2001. – №3/4. – С.65-68.

10. Архипенко Л.М. З досвіду спільної діяльності освітніх закладів, сім'ї, громадськості з виховання громадянина України // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: Зб. наук. пр.: У 2 кн. – К., 1999. – Кн. 1. – С.83-91.
11. Бабаян Ю.О. Рефлексія як засіб професійно-педагогічної підготовки майбутніх учителів // Науковий вісник Миколаївського державного університету. – Випуск 12. Педагогічні науки: Зб.наук. пр. – Т.1. – 2006. – С. 230-236.
12. Барбіна Є.С. Теоретичні аспекти професійної підготовки майбутнього викладача // Збірник наукових праць: Педагогічні науки. – Вип.27. - Херсон: Видавництво ХДПУ. - С.96-99.
13. Баханов К. Формування поняття “Українська державність” на уроках історії та правознавства // Історія в шк. України. – 1998. – №2. – С.36-38.
14. Бачинська Є. Формування громадянської позиції школярів шляхом залучення їх до співуправління виховною системою школи // Світло. – 2002. – №1. – С.12-16.
15. Бенця О.І. Громадянське виховання учнівської молоді в спадщині діячів освіти Закарпаття (1919-1939 рр.) / І.О.Бенця. – Дрогобич: Коло, 2004. – 231 с. – Бібліогр.: с.175-199.
16. Березовський Ю. Політпсихологія у становленні громадянина України: Нотатки з усеукр. наук. конф. // Педагог. газ. – 1995. - №7/8. – С.3.
17. Бех І.Д. Виховання підростаючої особистості на засадах нової методології // Педагогіка і психологія. – 1999. - №3. – С.5-14.
18. Бех І.Д. Духовні цінності в розвитку особистості // Педагогіка і психологія. -1970. - №1.- С.124.
19. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання: Науково-методичний посібник. - К.: ІЗМН, 1998.- 204 с.
20. Бех І.Д. Формувати у дитини почуття цінності іншої людини // Педагогіка толерантності. – 2001. - №2. – С.16-23.

21. Бойко А. Педагогічний потенціал національно-культурних традицій // Рідна школа. - 1999. - №10. - С 12-15.
22. Болюбаш Я.Я. Державна програма “Викладач” – поступ на зустріч учителю // Рідна школа. – 2002. - №10 – С.3-7.
23. Бондар Л.С. В.О.Сухомлинський про виховання у дітей загальнолюдських духовних цінностей // Поч. шк. – 1994. - №9-10. – С.8-11.
24. Бондаренко І., Давидов П. Ціннісні орієнтири у формуванні державотворчих устремлінь молоді // Шлях освіти. – 1996. - №2. – С.15-18.
25. Борисова С.В. Формування національної самосвідомості: сучасні тенденції в педагогічній науці / С.В.Борисова, А.Д.Балашова // Вісн. Луган. нац. пед. ун-ту ім. Т.Шевченка. Педагог. науки. – 2007. - №1. – С.16-24.
26. Боришевський М.Й. Виховання громадянської свідомості особистості // Педагог. газ. – 2001. - №5. – С.5.
27. Боришевський М.Й. Гуманізм педагогічної системи В.О. Сухомлинського // Поч. шк. – 1995. – №10-11. – С.4-6.
28. Боришевський М.Й. Духовні цінності в становленні особистості – громадянина // Педагогіка і психологія. – 1997. - №1. – С.144-150.
29. Бургін М. Виховання громадянина: проблеми, структури, функції // Освіта України. – 1997. - №11. – С.4.
30. Васьківська Г.О. “... патріотизм починається не з ідеології, не з політичних концепцій, а з відчуття належності до певної нації” // Педагог. толерантності. – 2001. - №3-4. - С.210-216.
31. Вербицька П. Громадянське виховання молоді в добу демократичного оновлення України // Педагог. пошук. - 2000. - №1. - С.11-15.
32. Виховання громадянина. Психолого-педагогічний і народознавчий аспекти: Навч.-метод. посіб. / П.Р.Ігнатенко, В.Л.Поплужний, Н.І.Косарева та ін. – К.: ІЗМН, 1997. – 250 с. – Бібліогр.: с.245-249.
33. Виховання громадянина: Сутність громадянського виховання / П.Ігнатенко та ін. // Шкільна б-ка. – 2003. - №8. – С.3-19.

34. Виховуємо людину і громадянина: Навч.-метод.посіб. / Упоряд С.Буров. – Дрогобич: Відродження, 2006. – 127 с.
35. Вишневський О. Громадянський (цивільний) аспект змісту виховання // Теоретичні основи педагогіки: Курс лекцій: Підруч. для студ. / За ред. О.Вишневського. – Дрогобич: 2000. – С.190-207.
36. Вишневський О. Дитиноцентризм і системно-ціннісний підхід для змісту виховання // Рід. шк. – 2002. - №6. – С.37-40.
37. Вишневський О. Теоретичні основи педагогіки: Курс лекцій. Підручник для студентів// Під ред. Вишневського Щ.- Дрогобич: Відродження, 2001.- 268 с.
38. Вітвицька С.С. Основи педагогіки вищої школи: Методичний посібник для студентів магістратури. – Київ: Центр навчальної літератури, 2003. – 316 с.
39. Вишневський О. Ще раз про народження громадянина: [Нац. громадян. у сучас. укр. вихованні] // Освіта. – 2002. - №8/9. – С.6-7.
40. Волик Л. Полікультурність особистості майбутнього викладача // Л.Волик. – К.: Полтава, 2005. – 173 с. – Бібліогр.: с.126-141
41. Гільмеева Р.Х. Формування професійної компетентності викладача в системі післядипломного утворення: Дис. ...доктора педагог. наук: 13.00.01.- К.,1999. – 257 с.
42. Гід з громадянської освіти в Україні: Наук.-допом. бібліогр. покажч. / упоряд. Л.О.Пономаренко та ін. – Донецьк: Донец. шк. прав людини; К.: ДНПБ України, 2003. – 166 с.
43. Глазкова І.Я. Підготовка майбутнього викладача до організації навчального діалогу в професійній діяльності: Дис. ... канд.. педагог. наук: 13.00.04 – Харків, 2004. – 273 с.
44. Гриньова В.М. Формування педагогічної культури майбутнього викладача (теоретичний та методичний аспекти). – Харків: Основа, 1998. – 300 с.

45. Гнатенко С.А. Виховання громадянськості у студентів в системі вищої освіти Вісник Національно-технічного університету України. Сер. філософія. Психологія. Педагогіка. -2003.- С. 177-182.
46. Гопченко П.Г. Патріотичне виховання в процесі викладання філософії // Соціально-гуманітарна освіта України та шляхи її розбудови: Матеріали всеукр. наради зав. каф. соц.-гуман. дисциплін / М-во освіти України. - К., 1997. - т.3. – С. 139-143.
47. Городинський М.І. Правова освіта майбутнього викладача: Монографія / М.Городинський. – К.: Наук.світ, 2001. – 130 с. – Бібліогр.: с.115-128.
48. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997. – 376 с.
49. Гриценчук О. Формування громадянської свідомості (Європейський аспект) // Рідна школа. - 2001.- №10.- С.8-9.
50. Грій М. Громадянська освіта: проблеми становлення та механізми реалізації // Молодь і ринок. – 2006. - №2. – С.87-91.
51. Громадянська освіта в Україні: досвід, пошуки, перспективи: Матеріали всеукр. наук.-метод. конф. м. Ніжин, 22-23 листоп. 2001 р. / Упоряд. П.П.Моціяка, О.В.Желібе. – Ніжин: НДПУ, 2002. – 96 с.
52. Громадянське виховання особистості: Посібник у 3 кн. – Кам'янець-Подільський: Мошак, 2006. Кн.2: Методичні аспекти. – 111 с.
53. Громадянське виховання особистості: Посібник у 3 кн. – Кам'янець-Подільський: Мошак, 2006. Кн.3: Перспективний досвід. – 239 с.
54. Громадянське виховання особистості.: Посібник у 3кн.- Кам'янець-Подільський: Мошак, 2006. – Кн.1: Законодавчо-правові та теоретичні засади. – 109 с.
55. Громадянське виховання особистості в умовах розвитку української державності: Дніпропетр. облас. прогр. на 2000-2012 рр. / Дніпропетр. облас. ін-та післядиплом. педагог. освіти. – Д.: 2000. – 23 с.

56. Демиденко Т. Моделі формування громадянськості // Імідж сучасного педагога.-2001.- №7-8.- С.8-10.
57. Дем'янюк Т. Громадянське виховання студентської молоді // Нова педагог. думка. – 1999. - №1. – С.61-64.
58. Державна національна програма “Освіта (Україна ХХІ століття)”. – К.: Райдуга, 1994. – 61 с.
59. Жадан І. Проблеми громадянської освіти // Педагог. газ. – 1999. №11. – С.2.
60. Закон України “Про громадянство України” від 18 січня 2001 р. №2235-ІІІ (із змін.) // Відомості Верховної Ради України. - 2001. - №13. - Ст.65; 2005. - №30. - С.408.
61. Золотухіна С.Т. Тенденції розвитку виховуючого навчання. – Харків: Основа, 1995. – 292 с.
62. Зязюн І. Проблеми виховання молоді в Україні // Педагог. газ. – 2000. - №5. – С.5-6.
63. Іванчук В. Теоретико-методологічні основи формування громадянської культури учнівської та студентської молоді // Джерела. – 1998. - №3/4.- С.64-69.
64. Іванчук В. Формування громадянської культури учнівської та студентської молоді в процесі навчання // Шлях освіти. – 2000. - №2. – С.28-31.
65. Капська А. Професійна підготовка студентів педагогічних інститутів до виховної діяльності. - К.: 1996. - С.20-26.
66. Клепко С.Ф. Громадянська освіта як фактор надійного суспільства / С.Ф. Клепко // Постметодика. -2001. - №2. – С.50-52.
67. Конституція України. К.: Юрінком, 1996. – 80 с.
68. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку укр. держави: Проект // Педагог. газ. – 2000. – №6. – с. 4-6. Освіта України. – 2000. – 9 серпня. – С.6-7.

69. Крицька Л.В. Громадянське виховання учнів у світлі Конституції України // Рідна шк. – 1997. - №3/4. – С.29-33.
70. Кубинська І. Громадянське виховання: минулий досвід і сучасні вимоги / І Кубинська // Українська література в загальноосвітніх школах-2005.- №5. – С. 40-41.
71. Лєпіхова Л.А. Соціально-психологічне підґрунтя громадянськості // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Матеріали другої всеукр. наук. конф., 13-14 листоп. 1997 р. – К., 1997. – С.48-51.
72. Марценюк С.П. Педагогічні погляди Арістотеля // Рідна школа – 1991. - №10. – С.77-78.
73. Мединська Л.Б. Громадянськість як педагогічна категорія / Л.Б.Мединська // Вісн.Луган.нац.пед.ун-ту ім.Тараса Шевченка. – 2004. - №1. – С.166-173.
74. Мистецтво життєтворчості особистості: Науково-методичний посібник: У 2 ч. / За ред. Л.В.Сохань та І.Г.Єрмакова. – К.: ІЗМН, 1997. – Ч.1. – 392 с.
75. Міжнародний День толерантності в Україні: [Виступи учасн. уроч. засід., м.Київ, 2001 р., 15 листоп.] // Педагогіка толерантності. – 2001. - №3/4. – С.6-29.
76. Оржехівський В. Громадянській освіті – нові технології // Педагог. газ. – 1999. №9 – С.2.
77. Перший український педагогічний конгрес. 1935. – Львів: Т-во “Рідна школа”, 1938. – 225 с.
78. Поплужний В.Л. Громадянськість і вікові аспекти її розвитку // Рідн. шк. – 1994. - №11. – С.33-35.
79. Постовий В.Г. Історична основа громадянського виховання // Гуманізація навчально-виховного процесу: наук.-метод. зб. / Слов’ян. держ. пед. ун-т. – Слов’янськ, 2001. – Вип.11. – С.140-144.

80. Рагозін М. Громадянське виховання: методологія і організація у світлі європейського досвіду // Шлях освіти. – 1999. - №4. – С.16-20.
81. Русова С. Вибрані педагогічні твори. У 2-х кн.: Либідь, 1997.
82. Сисоєва С.О. Теоретичні і методичні основи підготовки викладача до формування творчої особистості учня: Автореф. дис. ...доктора педагог. наук: (13.00.04) / Інститут педагогіки і психології професійн. освіти АПН України. - К., 1997.-35 с.
83. Троцько Г.В. Роль громадянського виховання в підготовці майбутніх викладачів // Наук. зап. каф. педагогіки: Зб. наук. пр. / Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна та ін. – Х.: 2001. – Вип.6. – С.241-250.
84. Ушинський К.Д. Вибрані педагогічні твори. – Державне учбово-педагогічне видавництво “Радянська школа”. – Київ-1949.
85. Формування духовної культури учнівської молоді / За ред. Г.П. Шевченко. -Луганськ, 1997.-200 с.
86. Чепіга Я. Народний учитель національне питання // Світло. – 1912. – Кн.1. – С.20-21.
87. Чорна К.І. Основні проблеми та напрями виховання молодого громадянина незалежності України // Нові технології виховання: Зб. наук. ст. – К., 1995. – С.28-32.
88. Швидун В.М. Роль освіти у формуванні громадянина демократичної держави / В.М.Швидун // Науковий записник Ніжинського державного педагогічного університету ім. М.Гоголя. Сер.: Психол.-пед. науки.- 2002.-№2.- С.110-114.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

ПРОГРАМА СПЕЦКУРСУ

«ОСНОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

ВИКЛАДАЧА»

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

За умов державотворення в Україні найважливішим завданням є громадянське виховання школярів, студентської молоді й дорослого населення.

Кінцевою метою учасників навчально-виховного процесу інституту має бути соціалізація його випускників, тобто забезпечення їх готовності до активної життєдіяльності в суспільстві на основі гармонійного поєднання власних інтересів із інтересами людей.

За такого підходу очевидним є важливе значення соціальності викладача як передумови успішної підготовки до суспільного життя його вихованців.

Важливим показником особистості викладача є його соціальна зрілість, що містить як елементи соціальної самосвідомості, активності, так і соціальну відповідальність, важливим критерієм якої є здатність учителя до прогнозування соціальних результатів своєї діяльності та вибір конкретних методик і засобів досягнення поставленої мети.

Одним із головних громадянських обов'язків усіх членів українського суспільства, особливо викладача, є обов'язок знати історію Української держави, державну мову, сприяти розвитку, зміцненню й утвердженню Української держави. Щоб учитель брав активну участь у процесі державотворення, потрібні чіткі орієнтири розвитку особистості та шляхи виховання громадянина. Такими орієнтирами є системи філософських, політичних, економічних, правових, етичних, релігійних, культурологічних поглядів, принципів, ідей та ідеалів.

ОРІЄНТОВНИЙ ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН СПЕЦКУРСУ “ОСНОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ВИКЛАДАЧА”

№ п/п	Назва розділів	Усього год./кред.	Лекції	Практичні заняття	Самостійна робота
1.	Вступ Актуальність громадянського виховання особистості в Україні	2	2.	-	-
2.	Офіційно - нормативна база громадянського виховання	4	2	-	2
3.	Суть, мета і завдання громадянського виховання	4	2	-	2
4.	Підходи до здійснення громадянського виховання	4	2	-	2
5.	Принципи громадянського виховання	6	4	-	2
6.	Методи, форми та засоби громадянського виховання	4	2	-	2
6.1	Формування громадянськості студентів засобами громадянської освіти	4	2	-	2
6.2	Залучення студентів до участі в різних формах позааудиторної навчальної та виховної роботи, активна участь у роботі органів студентського самоврядування	6	2	4	-
6.3	Участь студентів у розробці сценаріїв виховних заходів громадянського спрямування, проведення їх під час педагогічної практики	10	2	6	2
6.4	Робота з книгою, періодичною пресою	4	2	-	2
6.5	Використання загальнопедагогічних методів: бесід, розповідей, диспутів, лекцій, семінарів, рецензування	6	2	2	2
	Разом	54	24	12	18

ЗМІСТ ТА СТРУКТУРА ПРОГРАМИ

Вступ, або пояснювальна записка.

Актуальність громадянського виховання особистості в Україні.

1. Офіційно-нормативна база громадянського виховання. Конституція України про громадянське виховання, основні положення Концепції національного громадянського виховання, «Закон України “Про громадянство України”», методологічна основа виховання громадянськості.

Формування національної самосвідомості, віра в духовні сили свого народу, прагнення приносити користь Батьківщині, зберігати та примножувати обряди, звичаї, традиції, бережно ставитися до історії України.

Збереження української мови, володіння нею – один із головних показників громадянської зрілості.

Формування планетарної свідомості, культури міжетнічних відносин, розвиток правосвідомості особистості.

Розвиток політичної культури – важливий чинник громадянського виховання.

Формування гуманістичних рис як єдності національних і загальнолюдських цінностей: доброти, уваги, чуйності, милосердя, толерантності, чесності, поваги, гідності, терпимості до людей, поваги й любові до батьків, роду тощо.

Формування культури поведінки особистості, розвиток мотивації до праці, усвідомлення життєвої потреби трудової активності, ініціативи тощо.

2. Суть, мета і завдання громадянського виховання.

Громадянське виховання як інтегрована якість особистості, її духовно-моральна якість.

Громадянська освіта та виховання як система навчально-виховних заходів, спрямованих на формування громадянськості особистості. Місце громадянської освіти в громадянському вихованні людини.

Формування свідомого громадянина, патріота, професіонала.

Єдність завдань і принципів громадянського виховання.

3. Підходи до здійснення громадянського виховання.

Науковий та конкретно-історичний підходи до процесу громадянського виховання.

Діяльнісний підхід як одна з умов залучення особистості в конкретну цілеспрямовану ефективну діяльність, на основі якої перевіряються відповідні громадянські цінності.

Особистісно орієнтований підхід у громадянському вихованні як запорука відстоювання інтересів дитини, її потреб та можливостей прав окремої людини, її свободи.

Системний підхід як одна з основ організації та впровадження громадянського виховання в практику виховного процесу.

4. Принципи громадянського виховання.

Принцип національно-патріотичного виховання як особистісне усвідомлення своїх прав та обов'язків у ставленні до держави, народу, законів, норм життя, належності до рідної землі, зв'язку з історією, культурою, мовою, традиціями та звичаями народу.

Принцип гуманізації та демократизації навчально-виховного процесу.

Принцип комплексності та міжпредметної інтегрованості як одна з умов тісної взаємодії всіх учасників навчально-виховного процесу: школи, сім'ї та інших інститутів виховання особистості.

Принцип формування соціальної активності, саморегуляції, професійної компетентності особистості.

Принцип системності як запорука гармонійного розвитку особистості.

Принцип наступності та безперервності як цілісна система характеристик процесу утворення громадянських якостей людини.

Принцип культуровідповідності та інтеркультурності – умова усвідомлення української національної культури як невід’ємного складника світової культури.

Художньо-естетична культура в контексті формування громадянськості.

Християнство та громадянське виховання.

6. Методи, форми та засоби громадянського виховання.

6.1. Формування громадянськості студентів засобами громадянської освіти. Упровадження компонентів громадянської освіти й виховання у викладання предметів соціально-гуманітарного циклу (політологія, соціологія, історія України, релігієзнавство, українська мова та література, українська та зарубіжна культура, географія, природознавства тощо).

6.2. Залучення студентів до участі в різних формах позааудиторної, навчальної та виховної роботи; активна участь у роботі органів студентського самоврядування.

6.3. Участь студентів у розробці сценаріїв виховних заходів громадянського спрямування, проведення їх під час пробної педагогічної практики в школах і дошкільних закладах.

6.4. Робота з книгою, періодичною пресою.

6.5. Використання загальнопедагогічних методів: бесід, розповідей, диспутів, лекцій, семінарів, рецензування.

Упровадження інтерактивних методів і форм, що засновані на принципах демократизму, на самостійному пошуку істини, на ініціативі та творчості студентів: анкетування, різні форми студентського самоврядування, участь у роботі клубів, гуртків: клуби: “Повір у себе”, “Ерудит”, “Відродження”, “Берегиня”, “Злагода”, “Діалог”, “Лідер”, “Шлях до себе”, “Конституція України і ми”, “Спілкування без кордонів”, диспути: “Що таке громадянство?”, “Чи є права у злочинців?”, “Сучасні лідери України – хто вони?”, “Права людини в Україні – реальність чи фікція” тощо.

Написання міні-творів-роздумів: “Я несу відповідальність за свої вчинки перед іншими ...”, “Я - вільний громадянин своєї Вітчизни, тому що...”, “Я гордий за свою Вітчизну, тому що...”, “Я люблю Україну за те, що...”, “Держава моєї мрії”, “Виховувати в собі громадянина”, “Вірю у щасливе майбутнє мого народу, тому що...”, “Народилася в Україні, живу в цій країні й буду жити...”

Участь у наукових товариствах громадянського спрямування; у конкурсах та олімпіадах із історії та права: “Знавців Конституції”, “Сторінками концепції громадянського виховання”.

Ділові ігри, соціально-рольові ігри, метод відкритої трибуни, соціально-психологічні тренінги, інтелектуальні аукціони, “мозкові атаки” та інші інтерактивні форми формування громадянськості майбутнього викладача.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Актуальність громадянського виховання особистості в Україні зумовлюється процесом відродження нації, формування соборності України, що є основою української національної ідеї. Саме ці вищезазначені процеси лежать в основі громадянського виховання.

Завдання спецкурсу – дати студентам необхідну інтегровану систему знань, громадянськознавчих понять та уявлень, сформувані якості свідомого й активного громадянина Української держави, дати знання про громадянське суспільство, громадянську культуру, про методи та прийоми виховання громадянськості дітей і дорослого населення.

Метою громадянського виховання, як записано в Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності, є формування свідомого громадянина, патріота, професіонала, тобто людину з притаманними їй особистісними якостями й рисами характеру, світоглядом і способом мислення, почуттями, учинками та поведінкою,

спрямованими на саморозвиток та розвиток громадянського демократичного суспільства в Україні, на прилучення молоді до демократичної системи цінностей, на формування індивідуального досвіду активних відповідальних дій.

Мета громадянської освіти й виховання – це виховання свідомого, компетентного й відповідального громадянина, який є соціально й політично активною особистістю, повноправним членом громадянського суспільства, патріотом і професіоналом.

Основними завданнями громадянського виховання є:

- формування національної свідомості, виховання почуття патріотизму, відданості Україні, народу;
- визнання й забезпечення прав людини;
- усвідомлення взаємозв'язку між правами, індивідуальною свободою людини та громадянською відповідальністю;
- утвердження гуманістичної ідеї, формування поваги до таких цінностей, як свобода, рівність, справедливість;
- формування професійної компетентності та правової культури;
- розвиток критичного мислення;
- визначення форм та способів участі кожного в житті суспільства;
- формування інтеркультурного менталітету, толерантного ставлення до інших культурних традицій;
- виховання політичної та правової культури студента;
- віротерпіння, культури міжнаціонального спілкування;
- розвиток громадянської самосвідомості – це поглиблення уявлення про себе як громадянина держави і члена суспільства, осмислення своєї ролі в розвитку Української держави та суспільства в цілому, у розквіті та захисті її;

- формування й розвиток навичок соціальної активності та формування громадянської позиції студентів, збагачення їхнього соціального досвіду у спілкуванні з представниками інших культур і вірувань;
- здійснення філософсько-світоглядної підготовки студентів, допомога у визначенні смислу життя та системи цінностей, толерантному сприйнятті альтернатив і підготовки до дій у рамках закону;
- формування політичної культури, навичок протидії до проявів політичного, релігійного й культурного екстремізму;
- формування у студентів потреби самовдосконалення, вибору власного шляху розвитку через залучення до участі в наукових конференціях із громадянського виховання, у конкурсах педагогічної майстерності, через організацію науково-дослідної роботи з суспільних проблем і громадянської тематики, через розробку студентами планів, сценаріїв проведення виховної роботи в школі та дошкільних закладах із проблем громадянського виховання.

Громадянська освіта – це система навчально-виховних заходів, що спрямовані на формування громадянськості особистості. Це знання про суспільство та його функції, компетентність, досвід громадянської участі в суспільному житті, громадянська зрілість особистості, формування світоглядних орієнтацій особистості, вироблення особистої філософії життєдіяльності. Це навчання людей того, як жити за умов сучасної держави, як дотримуватися її законів, як бути громадянином демократичного суспільства.

Основними складниками змісту громадянської освіти є:

- базові знання про суспільство й механізми його функціонування;
- знання про світові демократичні здобутки та особливості становлення демократії в Україні;
- уміння, комунікативні навички, розвиток критичного мислення, ініціативи, здатності вирішувати конфлікти;

- уміння, необхідні для відповідальної участі в громадсько-політичних процесах;
- цінності демократичного суспільства;
- формування критичного ставлення до негативних явищ у суспільному житті;
- створення умов для набуття досвіду громадянської дії, демократичної поведінки;
- вироблення вміння формувати соціально активну особистість, її політичну та правову культуру, здатність до самостійного життєвого вибору на основі гуманістичних цінностей.

Розкриваючи зміст та основні положення Концепції громадянського виховання, треба звернутися до самого документа, у якому чітко визначено мету, завдання громадянського виховання. Концепція громадянського виховання складається з дев'яти розділів: вступ; суть громадянського виховання; підходи та принципи виховання громадянина; мета й завдання громадянського виховання та освіти; зміст громадянського виховання; форми громадянського виховання; інститути, що забезпечують громадянське виховання; основні шляхи реалізації концепції; додаток, понятійний словник.

Отже, громадянське виховання виступає як об'єднувальний механізм усіх інших компонентів навчально-виховного процесу в навчальному закладі.

Із метою забезпечення оптимізації навчально-виховного процесу необхідно визначити низку вимог до розробки громадянського виховання та освіти:

- - опора на розвиток критичного мислення студентів;
- тісний зв'язок виучуваного матеріалу з сучасними соціально-економічними умовами та реальними життєвими ситуаціями та проблемами студентської молоді;
- толерантність в оцінюванні різних точок зору й цінностей;

- аналіз конкретних ситуацій, подій, фактів життя країни з точки зору прав людини;
- використання ігор, реальних ситуацій із життя студентської молоді.

Вивчаючи концепцію громадянського виховання, Конституцію України, студентам слід запропонувати скласти тези повідомлень про основні положення, про статті Основного Закону України, що стосуються громадянства, громадянського виховання.

ДОДАТОК Б

А Н К Е Т А

для діагностики методів впливу на виховання громадянськості студентів

Які прийоми, методи і як часто Ви запроваджували їх із метою виховання громадянськості майбутніх учителів

№ п/п	Назва прийому, методу	Часто	Рідко	Не запроваджую
1.	Розкриття перспектив розвитку Української держави			
2.	Інформування про громадянські права, обов'язки громадянина			
3.	Інформування про роль громадянина і його етику			
4.	Обурення антигромадянськими вчинками в масштабах держави, області чи колективу студентів			
5.	Інформування про факти громадянської поведінки з преси, літератури та мистецтва			
6.	Інформування про організацію та прийоми самовиховання громадянських якостей			
7.	Заохочення студентів до позитивних громадянських справ, громадянських доручень			
8.	Стимулювання розвитку високих громадянських почуттів, патріотизму, гуманізму			
9.	Підкреслення ролі політичних, правових знань у формуванні громадянської позиції студентів			
10.	Наказ брати участь у громадянських акціях			

(За П.Р. Ігнатенко, В.Л. Поплужним)

ДОДАТОК В

А Н К Е Т А

діагностики громадянськості майбутнього викладача

1. Розкрийте зміст понять «громадянськість», «громадянство», «громадянин України».
2. Яким повинен бути справжній громадянин України?
3. Що для вас означає поняття «Батьківщина»?
4. Як ви розумієте поняття «патріотизм»?
5. Як ви ставитеся до обов'язкової служби в лавах Збройних Сил України?
6. Якими повинні бути взаємини людей різних національностей?
7. Чи вважаєте ви якістю громадянськості особистості досконале володіння рідною мовою?
8. Чи вважаєте ви, що менталітет українця має переваги над іншими народами?
9. Як ви реагуєте на образу українських громадян?
10. Як реагуєте ви на критику Української держави?
11. Як ви надалі будуватимете стосунки з людьми, які допускають негативні випадки проти України?
12. Як ви розцінюєте свою участь у розбудові Української держави?
13. Як ви розумієте поняття «громадянська відповідальність» і «громадянська дисциплінованість»?

ДОДАТОК Г

Тест для визначення рівня сформованості громадянських якостей студентів

Якості оцінюються за п'ятибальною системою. При цьому слід уважати, що 4 бали – це максимальний рівень конкретної якості, 3 – високий, 2 – середній, 1 – низький, 0 – повна її відсутність і наявність протилежної, антигромадянської якості.

	Громадянські якості	Бали					Антигромадянські якості
		4	3	2	1	0	
1.	Прихильність державним інтересам						Егоїстичність інтересів
2.	Демократичність						Авторитарність
3.	Суспільна ініціативність						Суспільна пасивність
4.	Гуманістичність						Мізантропія
5.	Етнічність						Зденаціоналізованість
6.	Державна патріотичність						Державна нігілістичність
7.	Громадянська відповідальність						Громадянська безвідповідальність
8.	Громадянська дисциплінованість						Громадянська недисциплінованість
9.	Громадянська самосвідомість, політичність						Аполітичність
10.	Почуття громадянського обов'язку						Громадянська необов'язковість
11.	Громадянська мужність						Громадянська покірність
12.	Прихильність до вселюдських цінностей						Національна обмеженість
13.	Національна гідність						Комплекс меншовартості
14.	Готовність захищати Батьківщину під час воєнних дій						Угодовство, слабовілля
15.	Терпимість до представників інших етносів						Ксенофобія
16.	Піклування про						Нехтування державною

	державну мову, піднесення її престижу						мовою, байдуже чи негативне ставлення до неї
17.	Екофілія, піклування про природу						Агресивність до природи, екофобія
18.	Приязнь до громадянських обрядів						Неприязнь до громадянських обрядів
19.	Повага до національних традицій						Скепсис, нехтування національними традиціями
20.	Правосвідомість						Схильність до правових відхилень у діяльності та поведінці
21.	Державницький оптимізм						Державний песимізм
22.	Почуття місцевого патріотизму (любов до місцевості проживання, її людей, культури)						Зневага до свого місця проживання
23.	Відданість справі українського державотворення						Антипатія до справи українського державотворення
24.	Громадянська активність						Громадянська мімікрія, ригідність
25.	Громадянська вірність						Громадянська зрадливість
26.	Філантропічність						Скупість
27.	Політична воля						Безвілля